

Δημήτρης Α. Σταματόπουλος (επιμ.)

Πόλεμος και Επανάσταση
στα Οθωμανικά Βαλκάνια
(18ος-20ός αι.)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δημήτρης Α. Σταματόπουλος (επιμ.)

Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια (18ος-20ός αιώνας)

Εισαγωγή	7
Πρόλογος, και εννοιολογία της Γαλλικής Επανάστασης από τον Τάλμα (1789-1836)	109
Αισιόδοξη Στροφή	
Η βία ως μέρος της λαϊκής μνήμης της Ελληνικής Επανάστασης τα μνημεία των όσπριων τραγουδιών	131
Λαϊκή Επανάσταση	
Σταυροί de Στεφανιάνας: ένας εθνικός αναγνώστης της Επανάστασης	155
Επιτάξεις	
Μητρώο Καραϊσκάκη	
Από τη θρησκευτική στην εθνικιστική βία οι δύο Αλβανικές ο Αρσενιάδης και ο Σαυρόπουλος του Σαχού (1799-1821) (Γενικός Στρατός)	171
Σταυροί Δούρα	
Σταυροί Δούρα και η μεταπολεμική μνήμη και η πολιτική η διαμόρφωση της εθνικής	187
Αισιόδοξη Στροφή	
Ο Πολιτικός Επανάστασις των 19ου αιώνα και την Πολιτική Ανεξαρτησία της Ελλάδας Επιτάξεις και οι πολιτικές	203
Εισαγωγή	

ΣΕΙΡΑ: Ιστορία Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης και Μέσης Ανατολής - 3
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΕΙΡΑΣ: Δημήτρης Α. Σταματόπουλος

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. • Θεσσαλονίκη 2019
© εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, 2019

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Επιμέλεια έκδοσης: Δήμητρα Ασημακοπούλου
Σελιδοποίηση: Χρήστος Γκουντινάκος

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.
Αθήνα: Ασκληπιού 21 - ΤΚ 10680
τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086
Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 - ΤΚ 54621
τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148
www.epikentro.gr • e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN: 978-960-458-928-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια. Εισαγωγή <i>Δημήτρης Α. Σταματόπουλος</i>	7
Μετά τον Πόλεμο: προσλήψεις της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης την Εποχή της Παλινόρθωσης <i>Jonathan Israel</i>	29
Ένας Φαναριώτης μοναρχικός σχολιάζει την Γαλλική Επανάσταση στά 1791 <i>Χαράλαμπος Μηνάογλου</i>	51
Καταδεικνύοντας τη συνάφεια των έργων του Ιώσηπου Μοισιόδακα και του Δημήτριου Καταρτζή: μια επαναξιολόγηση της επιρροής των Ορλωφικών στην ελληνική σκέψη <i>Βασίλης Μώλος</i>	73
Προσλήψεις και εννοιολογήσεις της Γαλλικής Επανάστασης από τους Έλληνες (1789-1806) <i>Αλεξάνδρα Σφοίνη</i>	109
Η βία ως μέρος της λαϊκής μνήμης της Ελληνικής Επανάστασης: οι μαρτυρίες των δημοτικών τραγουδιών <i>Ιωάννης Καραχρήστος</i>	131
<i>Sismonde de Sismondi</i> : ένας κριτικός αναγνώστης της Ελληνικής Επανάστασης <i>Βίκυ Καραφουλίδου</i>	155
Από τη θρησκευτική στην εθνικιστική βία σε δύο ελληνικά ποιήματα: ο <i>Αρματωλός</i> και ο <i>Σκενδέρμπεης</i> του Grigor Pärlichev (Γρηγόριος Σταυρίδης) <i>Raymond Detrez</i>	183
Σφυρηλατώντας και μετατοπίζοντας τις έννοιες της επανάστασης και του πολέμου: η βουλγαρική περίπτωση <i>Nikolay Aretov</i>	197
Ο Βουλγαρικός Επαναστατισμός του 19ου αιώνα ως Όχημα για την Πολιτική Απελευθέρωση του Έθνους: οι ευρωπαϊκές του διαστάσεις και οι πολεμικές του εκδοχές <i>Ελεωνόρα Ναξίδου</i>	211

- Οι αντιλήψεις του Ελευθερίου Βενιζέλου για τον Πόλεμο και
την Επανάσταση (1897-1919) 237
Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης
- Το επαναστατικό κίνημα *Νέα Βοσνία* και η δολοφονία
στο Σαράγεβο στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών επαναστατικών
παραδόσεων του 19ου αιώνα 255
Milos Vojinovic
- Ο λόγος της προπαγάνδας στην Ελληνο-βουλγαρική διαμάχη
για τη Μακεδονία στο Λονδίνο του 1912-1915 287
Γεωργία Κούτα
- Ρωσικά σχέδια για την Κωνσταντινούπολη το 1915 313
Lora Gerd
- Εθνοτισμός, εθνικισμός και πολιτισμικοί πόλεμοι στο fin du siècle
(1890-1916) 329
Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος
- Η Ρωσική Επανάσταση του Φεβρουαρίου 1917: μαρτυρίες και ερμηνείες
Ελλήνων Διπλωματών 347
Νικόλαος Παπαστρατηγάκης
- Μνήμες του *Μεγάλου Πολέμου* στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού
Μεσοπολέμου 367
Βασίλης Μπογιατζής

Milos Vojinović

Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών

Το επαναστατικό κίνημα *Νέα Βοσνία* και η δολοφονία στο Σαράγεβο στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών επαναστατικών παραδόσεων του 19^{ου} αιώνα

Περίπου μια ώρα πριν ο Gavrilo Princip πυροβολήσει τον Αυστριακό αρχιδούκα και την σύζυγό του, ο Nedeljko Čabrinović, συνεργός του Princip, είχε πετάξει μια βόμβα σε ένα μετακινούμενο αυτοκίνητο, το οποίο οδηγούσαν οι Franz Ferdinand και Sophie Chotek. Πολλά είναι μέχρι σήμερα τα ερωτήματα που παραμένουν αναπάντητα σχετικά με το κίνημα της Βοσνίας και την κρίση του Ιουλίου. Ωστόσο, σωζόμενες επιστολές, απομνημονεύματα, εφημερίδες και φυλλάδια που γράφτηκαν και δημοσιεύτηκαν από το κίνημα *Νέα Βοσνία* αποδεικνύουν ξεκάθαρα την εξέλιξη των πολιτικών ιδεών τους καθώς και τους βασικούς πυλώνες της πολιτικής τους. Όταν το Σεπτέμβριο του 1914, ο Nedeljko Čabrinović κατά τη διάρκεια της δίκης του ρωτήθηκε γιατί πέταξε τη βόμβα και πως σχεδίαζε να πετύχει το στόχο του να δημιουργήσει ένα ενιαίο κράτος της Νότιας Σκλαβιάς, αυτός απάντησε: «Αυτό είναι αδύνατο να γίνει στην Αυστρία. Εγώ πιστεύω πως αυτό μπορεί να γίνει αν δημιουργήσουμε έναν επαναστατικό οργανισμό, όπως αυτός που δημιούργησε ο [Giuseppe] Mazzini στην Ιταλία»¹. Τα κείμενα που γράφτηκαν από το επαναστατικό κίνημα *Νέα Βοσνία* βρίθουν από αναφορές σε επαναστάσεις, βία και παραδείγματα από την Ευρωπαϊκή ιστορία. Στο χρόνο που ξεκίνησε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, είχε γραφτεί σε ένα ανώνυμο κείμενο: «Στόχος μας είναι να ξεκινήσουμε ένα νέο αγώνα για το σπουδαίο ιδεώδες της ελευθερίας και της εθνικής ενότητας και είμαστε οπλισμένοι με τις θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις της Δύσης»². Ο Vladimir Gaćinović, πιθανώς ο πιο σημαντικός ιδεολόγος του επαναστατικού κινήματος «Νέα Βοσνία», είχε καλέσει τη βοσνιακή νεολαία να θυμηθεί «ιστορικά παραδείγματα» από άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, όταν άλλοι ήταν έτοιμοι να σκοτώσουν

¹ Βασισμένο σε επίσημο αντίγραφο της δίκης που διεξήχθη το Σεπτέμβριο του 1914: *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*, επιμέλεια V. Bogićević, Državni arhiv, Sarajevo, 1954, 32.

² „Zadaća omladine u narodnoj borbi“, *Val*, τόμ. 1, no. 1, 1912, 4.

και να σκοτωθούν στον αγώνα τους για την εθνική ανεξαρτησία³. Με αυτό το άρθρο θα ήθελα να υποστηρίξω ότι ο καλύτερος τρόπος για να κατανοήσουμε τις ιδέες του Gavrilo Princip και των φίλων του είναι να τους προσεγγίσουμε σε συνάρτηση με το πλαίσιο των ευρωπαϊκών επαναστατικών παραδόσεων του 19ου αιώνα.

Τι είναι το επαναστατικό κίνημα *Νέα Βοσνία*

Η πρώτη ερώτηση που πρέπει να απαντηθεί είναι τι είναι το επαναστατικό κίνημα *Νέα Βοσνία*. Αυστριακά έγγραφα του 1914 δεν αναφέρουν το όνομα *Νέα Βοσνία*⁴. Το εν λόγω όνομα απουσιάζει και από το αυстро-ουγγρικό τελεσίγραφο που στάλθηκε στο Βασίλειο της Σερβίας στις 23 Ιουλίου του 1914⁵. Κατά τη διάρκεια της έρευνας μου είχα ανακαλύψει δυο κείμενα με τίτλο «Νέα Βοσνία» τα οποία γράφτηκαν πριν από τη δολοφονία του Σαράγεβο. Οι συγγραφείς ήταν στενοί φίλοι του Gavrilo Princip. Ο Boginoje Jevtić έγραψε το Δεκέμβριο του 1913: «Το κίνημα “Νέα Βοσνία” θα είναι ένα δημιούργημα μικρότερης αξίας αλλά θα είναι ένα ξεχωριστό και ιδιαίτερο λιθαράκι στη θεμελίωση του μεγάλου γιουγκοσλαβικού πολιτιστικού οικοδομήματος»⁶. Το δεύτερο κείμενο γράφτηκε από τον Vladimir Gaćinović, με τον οποίο ο Princip διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις⁷. Τόσο ο Jevtić όσο και ο Gaćinović κατανοούσαν τη Νέα Βοσνία σαν μια νέα γένια συγγραφέων που θα επέφερε αλλαγές στη βοσνιακή κοινωνία και πολιτική. Η *Νέα Βοσνία* δεν

³ Osvetnik, ‘Smrt jednog heroja’, in: *Mlada Bosna – pisma i prilozii*, επιμέλεια V. Bogićević, Σαράγεβο: Svijelost, 1954, 278-291.

⁴ Στο επίσημο αντίγραφο της δίκης που διεξήχθη το Σεπτέμβριο του 1914 δεν υπάρχει καμία μνεία στο όνομα «Νέα Βοσνία». Οι δολοφόνοι αναφέρονται μόνο με τα προσωπικά τους ονόματα. Το ίδιο συμβαίνει και στις αναφορές που απέστειλαν Αυστριακοί διπλωμάτες από το Σαράγεβο στη Βιέννη μετά τη δολοφονία. Το επίσημο κατηγορητήριο έφερε τον τίτλο «Κατηγορητήριο και αιτιάσεις κατά του Gavrilo Princip και των φίλων του για τη δολοφονία της Αυτού Εξοχότητας του Αρχιδούκα και του Heir Franz Ferdinand». Το στενογραφικό αντίγραφο της δίκης εντοπίζεται στο *Sarajevski atentat – izvorne stenografske beleške*. Οι διπλωματικές αναφορές από το Σαράγεβο είναι δημοσιευμένες στη συλλογή αυστο-ουγγρικών διπλωματικών τεκμηρίων υπό τον τίτλο *Österreich-Ungarns Aussenpolitik: von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, band VIII, L. Bittner, H. Übersberger, (επιμ.), *Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst*, Βιέννη-Λειψία, 1930. Βλ. ειδικότερα τα έγγραφα 10249, 10250, 10252, 10253. Το επίσημο αντίγραφο δημοσιεύτηκε ως *Optužnica i obrazloženje protiv Gavrila Principa i drugova radi atentata na Njeg. c. i kr. Visosti prestolonasljednika Nadvojvode Franje Ferdinanda i visoke mu supruge*, Σαράγεβο: Knjižara D. & A. Kajon, 1914.

⁵ A. Mombauer (επιμ.) *The Origins of the First World War – Diplomatic and Military Documents*, Μάντσεστερ: Manchester University Press 2013, έγγ. υπ. αρ. 180.

⁶ B. Jevtić, ‘Mlada Bosna’, σε *Bosanska vila*, Σαράγεβο, 30. Δεκεμβρίου 1913., 337-339.

⁷ V. Gaćinović, ‘Mlada Bosna’, σε *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, Izdali prijatelji i drugovi, Σαράγεβο 1921, 32-34.

απέκτησε ποτέ τη μορφή οργανωμένης ομάδας με καταστατικό, ιεραρχία ή πολιτική ατζέντα. Η Βοσνία και η Ερζεγοβίνη ήταν γεμάτες με μυστικές σπουδαστικές οργανώσεις αλλά καμία από αυτές δεν έφερε το όνομα *Νέα Βοσνία*. Οι Gavriilo Princip και Ivo Andrić, για παράδειγμα, ήταν μέλη της μυστικής σερβο-κροατικής προοδευτικής οργάνωση με έδρα το Σαράγεβο⁸. Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο τα πράγματα άλλαξαν και το όνομα *Νέα Βοσνία* συνδέθηκε κυρίως με τις μυστικές πολιτικές δραστηριότητες της νεολαίας και, κατά συνέπεια, με τη δολοφονία στο Σαράγιεβο. Προσεγγίζοντας το τι άλλαξε η *Νέα Βοσνία* κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πόλεμου, ο Borinoje Jevtić έγραψε το 1921: «Η εθνικιστική νεολαία στη Βοσνία είναι περισσότερο γνωστή με το όνομα *Νέα Βόσνια*»⁹. Στη μνήμη των συγχρόνων, οι πολιτικές δραστηριότητες των νέων έχουν ξεπεράσει τα έργα της λογιοσύνης. Αυτό που κάποτε ήταν όρος που όριζε καινούριες τάσεις στα γραπτά της νέας γενιάς των νεαρών και πολιτικά ενεργών Βόσνιων συγγραφέων, μετά τον πόλεμο μετατράπηκε σε όρο που παρέμενε μέχρι πρώτιστα συνδεδεμένος με τη δολοφονία στο Σαράγιεβο. Ακόμα κι αν δεν έχουμε αποδείξεις για το αν ο Gavriilo Princip είχε χρησιμοποιήσει ποτέ τον όρο «*Νέα Βοσνία*», θα πρέπει να σημειωθεί ότι διάφορες ομάδες σπουδαστών στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη διατηρούσαν σχέσεις μεταξύ τους. Πολυάριθμες μυστικές σπουδαστικές οργανώσεις¹⁰ προσπαθούσαν να διατηρήσουν επικοινωνία μέσω αλληλογραφία και τακτικών αμοιβαίων επισκέψεων. Ο Cvetko Popović, ένας από τους δολοφόνους, είχε δεχτεί τόσες πολλές επισκέψεις από φίλους του από άλλες πόλεις της Βόσνιας, από τη Δαλματία και τη Σλοβενία, που ο πατέρας του σημείωσε αστεειυόμενος ότι ο γιος του σχεδίαζε να οργανώσει ξενοδοχειακές δραστηριότητες¹¹.

Παρότι η *Νέα Βοσνία* δεν ήταν η οργάνωση που σχεδίασε τη δολοφονία στο Σαράγιεβο, όπως είναι κοινώς αντιληπτό πλέον, θα υποστηρίξω ότι είναι ένας κατάλληλος όρος τον οποίο οι ιστορικοί πρέπει να συνεχίσουν να χρησιμοποιούν και θα προσφέρω ένα νέο ορισμό: η *Νέα Βοσνία* είναι ένα όνομα που δόθηκε σε χαλαρά συνδεδεμένες μυστικές σπουδαστικές οργανώσεις με έδρα τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πόλεμου. Ετερογενείς ομάδες και άτομα συστρατεύτηκαν από την κοινή δυσαρέσκεια έναντι της Αυστροουγγαρίας, τη θέληση να δημιουργούσαν το κράτος των Νότιων Σλάβων και μοντέλα που κινούνταν σε

⁸ D. Gajević, *Jugoslovenstvo između stvarnosti i iluzija: ideja jugoslovenstva u književnosti početkom XX veka*, Βελιγράδι: Prosveta, 1985, 194.

⁹ B. Jevtić, *Sarajevski atentat – sećanja i utisci*, Σαράγεβο: Štamparija Petra Gakovića, 1921, 3.

¹⁰ Οι οργανώσεις ήταν μυστικές επειδή μετά το 1908 οι αυστριακές αρχές απαγόρευαν την λειτουργία κάθε είδους σπουδαστικής οργάνωσης.

¹¹ C. Dj. Popović, *Sarajevski Vidovdan 1914 – doživljaji i sećanja*, Βελιγράδι: Prosveta, 1969, 28.

παρόμοιο ιδεολογικό πλαίσιο. Ανάμεσα σε αυτούς τους νέους συγκαταλέγονταν θεωρητικοί του εθνικισμού, του σοσιαλισμού, της δημοκρατίας και της αναρχίας. Από τις τάξεις της προέκυψε ο Gavrilo Princip, ο οποίος δολοφόνησε τον Αυστριακό Αρχιδούκα Franz Ferdinand στις 28 Ιουνίου 1914 στο Σαράγιεβο.

Πηγές

Η έρευνα περί μυστικών οργανώσεων βασίζεται από το πρόβλημα των συχνά περιορισμένων πηγών. Μπορούμε να πούμε ότι αυτό ισχύει και στην περίπτωση της *Νέας Βοσνίας*. Σε ορισμένες επιστολές είναι πολύ πιθανό να βρούμε αποδείξεις ότι τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* κατέστρεφαν σκόπιμα την αλληλογραφία, έτσι ώστε να μην αποκάλυπταν τις ενέργειές τους στην περίπτωση που συλλαμβάνονταν από τις αυστριακές αρχές. Ένα επιπλέον πρόβλημα είναι ότι τρεις βασικοί συνωμότες, οι Gavrilo Princip, Trifko Grabež και Nedeljko Čabrinović, δεν επιβίωσαν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, επομένως δεν είχαν την ευκαιρία να γράψουν απομνημονεύματα ή να δώσουν συνέντευξη, κάτι που είχαν ευκαιρία να κάνουν όσοι επιβίωσαν.

Πάρα τις όποιες ελλείψεις οι ιστορικοί έχουν τη δυνατότητα να εργαστούν με αρκετό αρχειακό υλικό. Πολλά μέλη της *Νέας Βοσνίας* έγραφαν μικρές ιστορίες, ποίηση ή δημοσιογραφικές αναφορές σχετικά με την τέχνη, την πολιτική και τη λογοτεχνία. Εγώ θεωρώ ότι όσα κείμενά τους δημοσιεύτηκαν πριν από τη δολοφονία αποτελούν τις πλέον σημαντικές πηγές για την κατανόηση της σπουδαστικής νεολαίας που συνδέθηκε με τη *Νέα Βοσνία*¹². Οι Borivoje Jevtić, Dragoslav Ljubibratić, Dobrosav Jevdjević, Oskar Tartaglia, Ratko Parežanin, Cvetko Popović και Ivo Kranjčević¹³, συμμετέχοντες στη δολοφονία του Σαράγιεβου ή στενοί φίλοι των δολοφόνων, έχουν όλοι γραπτά απομνημονεύματα. Αυτές οι πολύτιμες πηγές απεικονίζουν έντονα την ατμόσφαιρα, το διανοητικό και πολιτικό κλίμα στο οποίο οι πολιτικές ιδέες και τα πιστεύω της *Νέας Βοσνίας* αναπτύχθηκαν. Όλες οι σωζόμενες επιστολές που είχαν γραφτεί από μέλη της *Νέας Βοσνίας* δημοσιεύτηκαν από τον Vojislav Bogićević το 1954¹⁴. Όλα τα κείμενα που είχαν γράψει

¹² Η πλειοψηφία των άρθρων που έγραψαν τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* έχουν δημοσιευτεί στα περιοδικά *Bosanska vila* (Βοσνιακή νεράιδα) και *Zora* (Η Αυγή).

¹³ Jevtić, *Sarajevski atentat*; I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu*, Σαράγιεβο: Svjetlost, 1954; R. Parežanin, *Gavrilo Princip u Beogradu*, Βελιγράδι: Catena Mundi, 2013; O. Tartaglia, *Veleizdajnik – moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla*, Ζάγκρεμπ: Samostalno izdanje 1928; D. Ljubibratić, *Gavrilo Princip*, Βελιγράδι: Nolit, 1959; D. Ljubibratić, *Vladimir Gaćinović*, Βελιγράδι: Nolit, 1961; D. Jevdjević, *Sarajevski zaverenici – Vidovan 1914*, Ρώμη: Samostalno izdanje, 1953; C. Dj. Popović, ό.π..

¹⁴ *Mlada Bosna – pisma i prilozii*.

οι Dimitrije Mitrinović, Vladimir Gaćinović και Pero Slijepčević, δηλαδή οι αναμφίβολα σημαντικότεροι διανοούμενοι που είχαν συνδεθεί με τη *Νέα Βοσνία*, έχουν ήδη δημοσιευτεί χωριστά¹⁵. Ο Vojislav Bogićević έχει επίσης δημοσιεύσει ένα γνήσιο και αξιόπιστο αντίγραφο της δίκης που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1914¹⁶. Ο αυστριακός δικηγόρος Rudolph Sistler, ο οποίος είχε υπερασπιστεί κάποιους από τους δολοφόνους, καθώς και ο επικεφαλής ερευνητής Leo Pfeffer έχουν γράψει πολύτιμες μαρτυρίες¹⁷.

Ο γιατρός Martin Pappenheim αποτελεί επίσης μία αξιόπιστη γραπτή πηγή για την προσωπικότητα του Princip. Κατά τη διάρκεια των πολυαριθμών επισκέψεών του στη φυλακή του Theresienstadt, όπου ο Princip ήταν φυλακισμένος, ο Pappenheim μίλησε αρκετές φορές με τον Princip. Μάλιστα είχε ζητήσει εκείνη την εποχή από τον τότε σοβαρά άρρωστο Princip να απαντήσει γραπτώς σε κάποιες από τις ερωτήσεις του. Ο Pappenheim δημοσίευσε τις σημειώσεις του το 1926¹⁸. Ένα άλλο είδος πηγών που είναι διαθέσιμο στους ερευνητές σήμερα καλείται *Spomenice*. Πρόκειται για τιμητικούς τόμους που είναι αφιερωμένοι σε δυο σημαντικά μέλη της *Νέας Βοσνίας*, τους Danilo Ilić και Vladimir Gaćinović. Οι τόμοι αυτοί δημοσιεύτηκαν αμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο από στενούς φίλους των εκλιπόντων Ilić και Gaćinović. Είναι πολύ σημαντικοί επειδή περιλαμβάνουν κείμενα γραμμένα για περιοδικά μικρής κυκλοφορίας που δημοσιεύτηκαν και εκδόθηκαν από μέλη της *Νέας Βοσνίας*, κάποια εκ των οποίων είναι απίθανο να εντοπιστούν σήμερα σε οποιαδήποτε βιβλιοθήκη ή αρχείο¹⁹.

Η οικονομία και η πολιτική στην Βόσνια και την Ερζεγοβίνη μέχρι το 1914: Ανάδυση των δυσारेστημένων υπηκόων

Είναι απίθανο να κατανοήσουμε τη *Νέα Βοσνία* χωρίς να εξετάσουμε προσεκτικά την πολιτική και την οικονομία της Βόσνιας και της Ερζεγοβίνης πριν από το 1914. Οι Samuel Moyn και Darrin McMahon τόνισαν ότι: «οι κοινω-

¹⁵ V. Gaćinović, *Ogledi i pisma*, Σαράγεβο: Svjetlost 1956; P. Slijepčević, *Sabrana dela I – VIII*, Akademija nauka i umetnosti Republike Srpske, Μπάνια Λούκα-Βελιγράδι, Svet knjige, 2013; D. Mitrinović, *Sabrana dela I – III*, Σαράγεβο: Svjetlost 1990.

¹⁶ *Sarajevski atentat – izvorne stenografske beleške*.

¹⁷ R. Zisler, *Kako sam Branio Principa i drugove 1914. godine*, Jugoslavanska tiskarna, Ljubljana 1937; L. Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu*, Ζάγκρεμπ: Nova Evropa 1938.

¹⁸ M. Papenheim, *Gavrilo Princip's Bekenntnisse: ein geschichtlicher Beitrag zur Vorgeschichte des Attentates von Sarajevo*, Βιέννη: R. Lechner & Sohn 1926.

¹⁹ *Spomenica Danila Ilića*, Štamparija Petra Gakovića, Sarajevo, 1922; *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, Izdali prijatelji i drugovi, Sarajevo, 1921. Οποιαδήποτε μελλοντική έρευνα για τον Gavrilo Princip θα είναι ευκολότερη χάρη στη νέα πολυσέλιδη έκδοση των πηγών περί της «*Νέας Βοσνίας*» σε Μ. Κονιό (επιμ.), *Gavrilo Princip: dokumenti i sećanja*, Νόβι Σαντ: Prometej, 2014.

νικοί ιστορικοί έχουν, δικαιολογημένα πολλές φορές, κατηγορηθεί ότι η ιστορία των ιδεών απώλεσε τον εαυτό της βυθισμένη στον ωκεανό της ιδεολογικής αφηρημάδας, υποτιμώντας την σπουδαιότητα των υλικών παραγόντων για τη διαμόρφωση του ανθρώπινου παρελθόντος»²⁰. Πριν από την οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με την πολιτική της *Νέας Βοσνίας*, θα πρέπει να καταλάβουμε το γιατί τα μέλη της είχαν δυσαρεστηθεί με τη Δυαδική Μοναρχία. Όταν ο Αυστριακός εισαγγελέας ρώτησε τον Princip γιατί αυτός πυροβόλησε τον Αρχιδούκα, ο Princip απάντησε: «Οι άνθρωποι υποφέρουν λόγω της μεγάλης φτώχειας και της μεταχείρισής τους ως ζώων. Είμαι γιος χωρικού, ξέρω πως ζουν οι άνθρωποι, αυτός είναι ο λόγος που ήθελα εκδίκηση και δεν μετανιώνω για αυτό»²¹. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* δεν προέρχονταν από πλούσιες σερβικές οικογένειες. Πολλοί ερευνητές το έχουν τονίσει αυτό. Προέρχονταν από το κάτω μισό της κοινωνικής κλίμακας²². Ένας από τους δολοφόνους έγραψε στα απομνημονεύματά του ότι αν κάποιος ήθελε να καταλάβει γιατί έγινε η δολοφονία, τότε θα πρέπει να λάβει υπόψη του όχι μόνο την πολιτική κατάσταση αλλά και την οικονομική κατάσταση στη Βόσνια και την Ερζεγοβίνη²³.

Όταν η Αυστροουγγαρία κατέλαβε την Βόσνια και την Ερζεγοβίνη το 1878, είχε έρθει σε μια χώρα όπου οι οθωμανικοί φεουδαρχικοί αγροτικοί νομοί ήταν ακόμη σε ισχύ. Το 1908, δηλαδή μετά από 30 χρόνια αυστριακής εξουσίας, δεν υπήρξε καμία μεγάλη αλλαγή. Σύμφωνα με την απογραφή του 1910, οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί ή αλλιώς το 43,5% του πληθυσμού ήλεγχε το 6% της γης, ενώ οι Μουσουλμάνοι, το 32% του πληθυσμού, το 91,1% της γης²⁴. Πολλές σερβικές οικογένειες, συμπεριλαμβανόμενης και της οικογένειας του Princip και πολλών άλλων μελών της *Νέας Βοσνίας*, βρισκόνταν σε κατάσταση δουλοπαροικίας (kmet στα σερβικά). Αυτό σήμαινε ότι είτε έπρεπε να παραδίδουν σημαντικό μέρος της ετήσιας αγροτικής σοδειάς τους σε κάποιον πασά είτε να ικετεύουν για το έλεος του τελευταίου κάθε χρόνο. Έκτος από αυτούς τους φόρους, έπρεπε να πληρώνουν φόρους στον αυστριακό κυβερνήτη της Βόσνιας που ήταν, όπως ο Alan Sked ισχυρίζεται,

²⁰ D. M. McMahon, S. Moyn, 'Introduction: Interim Intellectual History', in: D. M. McMahon, S. Moyn, (επιμ.), *Rethinking Modern European Intellectual History*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2014, 5.

²¹ *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 72.

²² M. Kašanin, 'Tri književna naraštaja', *Letopis matice srpske*, τόμ. 321, Νόβι Σαντ, 1929, 161 – 166; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, τόμ. II, Βελιγράδι: Prosveta 1989, p. 527; M. Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Βελιγράδι: Clio 2013, 73.

²³ Popović, 11.

²⁴ S. Vervaet, *Centar i periferija u Austro – Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878 do 1918 na primjeru književnih tekstova*, Σαράγεβο: Dobra knjiga, 2013, 64–65; Čalić, 58.

πέντε φορές υψηλότεροι από τους φόρους που ο πληθυσμός της Βοσνίας κατέβαλε στον Οθωμανό Σουλτάνο²⁵. Έπρεπε επίσης να καλύπτουν τα έξοδα της αυστριακής διοίκησης²⁶. Οι λόγοι και τα κίνητρα πίσω από τη διατήρηση του απαρχαιωμένου συστήματος της δουλοπαροικίας σχετίζονταν με την πολιτική. Ο Αψβούργος κυβερνήτης θεωρούσε σημαντική τη διατήρηση ομαλών σχέσεων με τους Μουσουλμάνους γαιοκτήμονες – τη ραχοκοκαλιά του νέου βοσνιακού «έθνους» που οι αυστριακοί προσπαθούσαν να εισάγουν²⁷ – κάτι που ασφαλώς θα ήταν ανέφικτο σε περίπτωση εφαρμογής της οποιασδήποτε αγροτικής μεταρρύθμισης. Οι Σέρβοι στη Βόσνια και την Ερζεγοβίνη θεωρούνταν ως οι λιγότερο πιστοί από τους τοπικούς πληθυσμούς λόγω της γειννίασης των αυστριακών αυτών κτήσεων με το ανεξάρτητο Βασίλειο της Σερβίας, Αυτός ήταν ένας ακόμη λόγος για τον οποίον η αγροτική μεταρρύθμιση δεν βρισκόταν ποτέ ψηλά στην ατζέντα των Αυστριακών κυβερνητών²⁸.

Υπάρχουν πολλές διαφορετικές απόψεις σχετικά με τον εθνικισμό των Σέρβων στην Βόσνια και την Ερζεγοβίνη πριν το 1914. Κάποιοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι το ιδεώδες περί Μεγάλης Σερβίας είχε εντυπωθεί βαθιά στην καρδιά και το μυαλό του σερβικού πληθυσμού με αποτέλεσμα ουσιαστικά τη μη υπακοή του σε οποιοδήποτε άλλο κράτος πλην της Σερβίας²⁹. Μια ρομαντική προ-γιουγκοσλαβική άποψη είχε εντελώς διαφορετική προοπτική. Η κομμουνιστική κυβέρνηση ανέγειρε μια αναμνηστική πλάκα προς τιμήν της πράξης του Princip, στην οποία έγραφε ότι ο Princip «εξέφρασε τις μακραίωνες τάσεις του λαού μας». Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τη *Νέα Βοσνία*, θα πρέπει να καταλάβουμε το λόγο της ανυπακοής των μελών της απέναντι στην Αυστροουγγαρία. Αντί να χρησιμοποιήσουμε ασαφείς φράσεις όπως «μακραίωνες τάσεις» ή να μιλήσουμε για «ενσωματωμένο εθνικισμό», μπορούμε να εντοπίσουμε τους λόγους της δυσαρέσκειάς τους στα γραπτά τους. Τα εν λόγω κείμενα είναι επικεντρωμένα σε δυο βασικά ζητήματα: την οικονομική κατάσταση στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη και την έλλειψη πολιτικών ελευθεριών.

Μετά τον Μεγάλο Πόλεμο ο Pero Slijecević σημείωσε ότι το βασίλειο της Σερβίας δεν προσέλκυσε την φιλογιουγκοσλαβική νεολαία της Αυστροουγγαρίας μόνο σαν ένα κράτος ομοεθνών, αλλά και επειδή η ζωή σε αυτό

²⁵ A. Sked, *The Decline and Fall of the Hapsburg Empire 1815 - 1918*, Λονδίνο: Longman 1989, 245.

²⁶ Čalić, 58.

²⁷ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Σαράγεβο: Veselin Masleša, 1987.

²⁸ Sked, 245.

²⁹ K. Klark, *Mesečari – kako je Evropa krenula u rat 1914*, Σμεντέροβο: Heliks 2015, 21-22, 30, 35, 36, 44, 45. Πρωτοδημοσιεύτηκε ως *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*.

ήταν τελείως διαφορετική σε σχέση με αυτή στην αυστριακή επαρχία της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης³⁰. Ο αυστριακός πολιτικός Joseph Baernveither παρατήρησε μετά τον Μεγάλο Πόλεμο ότι ο αυστριακός τύπος διακυβέρνησης και ειδικά η αυστριακή αγροτική πολιτική είχαν σε μεγάλο βαθμό πυροδοτήσει την επιθυμία στην Βοσνία και την Ερζεγοβίνη για την ίδρυση ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Έγραψε χαρακτηριστικά: «Είναι φανερό ότι κανένας δεν μπορούσε να εξετάσει την επίδραση τέτοιων ιδεών στη σκέψη ενός πληθυσμού ο οποίος ξέρει ότι κατά μήκους των ποταμών Δρίνου και Σάβα δεν υπάρχει κανένας τοπικός διοικητής που να μην υφαρπάζει το ένα τρίτο της ετήσιας σοδειάς για κάποιον αγά ή επαίτη»³¹.

Το ζήτημα των θέσεων εργασίας στη δημόσια διοίκηση κατείχε σημαίνουσα θέση στην πολιτική της Αυστροουγγαρίας. Η κρίση του Badeni το 1897 έδειξε πόσο σημαντικό ήταν αυτό το ζήτημα για την αυτοκρατορία. Τότε η διαμάχη μεταξύ Τσέχων και Γερμανών για τις θέσεις στη δημόσια διοίκηση επηρέασε όλη την αυτοκρατορία και έληξε τελικά με την πτώση του Kashmir Felix Badeni από το αξίωμα του προέδρου του υπουργικού συμβουλίου. Ο Peter Judson έγραψε: «Η κρίση του διαμόρφωσε εναλλακτικές πολιτικές στην Αυστρία για τις επόμενες δεκαετίες επαναβεβαιώνοντας την απόλυτη πρωτοκαθεδρία του εθνικισμού στην αυτοκρατορική πολιτική»³². Αυτό που ισχυρίστηκε ο Judson για τη Βοημία μπορούσε επίσης να λεχθεί για τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη. Ο τοπικός ορθόδοξος πληθυσμός μπορούσε πολύ δύσκολα και σπάνια να βρει κάποια θέση εργασίας στην αυστριακή δημόσια διοίκηση. Κατά την διάρκεια της βοσνιακής κρίσης το 1908, μόνο περίπου το ένα τέταρτο των θέσεων ήταν κατειλημμένο από γηγενή στοιχεία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, με τους περισσότερους από αυτούς τους υπαλλήλους να ασπάζονται το ρωμαιοκαθολικό δόγμα³³. Αυτό δεν έμεινε απαρατήρητο και οι νέοι διανοούμενοι άρχισαν να πιστεύουν ότι δεν υπήρχε δυνατότητα προόδου υπό την αυστριακή εξουσία³⁴. Άλλοι ερευνητές υπο-

³⁰ P. Slijepčević, 'Omladina i Sarajevski atentat', *Nova Evropa*, τόμ. XI, no. 18, 21. Ιούλιος 1925, 545.

³¹ J. M. Baernreither, *Fragments of a Political Diary*, Λονδίνο: Macmillan, 1930, 27.

³² P. Judson, *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire*, Άνν Άρμπορ: University of Michigan Press, 1996, 256.

³³ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism – The Hapsburg 'Civilizing' Mission in Bosnia 1878-1914*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2007, 171. Ο πληθυσμός των Ρωμαιοκαθολικών στο Σαράγεβο, διοικητικό κέντρο της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης, ανήλθε από το 3.3% το 1878 στο 34.5% το 1910. T. Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*, Σαράγεβο: Muzej grada, 1960, 21.

³⁴ Okey, 171; Jevđević, 58-59.

στήριξαν επίσης τη σύνδεση μεταξύ των δυσκολιών στην εύρεση εργασίας και του εθνικισμού των μεταναστών³⁵.

Ο Βορίνογε Јевτιć έχει γράψει ότι τα μέλη της Νέας Βοσνίας, «αγρότες και δουλοπάροικοι στην καταγωγή», στρατολογούνταν από «απελπισμένες τάξεις»³⁶. Επιπροσθέτως, η Γερμανίδα ιστορικός Marie-Janine Calic υποστηρίζει ότι το σύστημα της δουλοπαροικίας ήταν ένα από τα πρώτα πράγματα που η Νέα Βοσνία ήθελε να καταστρέψει³⁷. Θα συμφωνήσω ότι η μεγάλη φτώχεια καλλιέργησε αυτήν την περίοδο το έδαφος για ιδέες περί πολιτικής βίας τόσο σε αυτή την περιοχή όσο και στη δυτική Ευρώπη.³⁸ Όταν ο Βορίνογε Јевτιć μελέτησε το κοινωνικό υπόβαθρο των δολοφόνων, έκανε μία μνεία στον Ντοστογιέφσκι και ισχυρίστηκε ότι οι δολοφόνοι προήλθαν από τους «ταπεινωμένους και προσβεβλημένους». Πρόσθεσε ότι «σε μια τέτοια ατμόσφαιρα οι Βόσνιοι νέοι ήταν έτοιμοι για τα πάντα και δεν χρειαζόταν να σκεφτούν δεύτερη φορά όταν προέκυπτε κάποια ευκαιρία»³⁹. Στο κείμενο του με τίτλο «Νέα Βοσνία» ο Јевτιć έγραψε κάτι που μοιάζει ως μήνυμα για τους μελλοντικούς ιστορικούς της; «Θα ήταν χρήσιμο να κρικόουμε τη σκέψη και να αναλύσουμε την καρδιά μας από τη στιγμή που οτιδήποτε βρίσκεται μέσα μας αποτελεί αντικείμενο έρευνας στο ιστορικό πλαίσιο των εδαφών που εμείς μεγαλώσαμε»⁴⁰.

Στο άρθρο του ο Peter Judson αναρωτήθηκε για το εάν η Αυστροουγγαρία θα μπορούσε να λογιστεί ως αυτοκρατορία με την τυπική έννοια⁴¹. Ο Judson υποστήριξε ότι μετά από το 1867 η μοναρχία των Αψβούργων είχε ελάχιστα κοινά με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες. Ωστόσο, οι έρευνες των Robin Okey, Stijn Vervaeet και Clemens Ruthner για την αυστροουγγρική διοίκηση στην Βοσνία και την Ερζεγοβίνη έδειξαν ότι οι ιστορικοί μπορούν βάσιμα να θεωρήσουν την εν λόγω διοίκηση ως αποικιοκρατική και ιμπεριαλιστική. Ο Robin Okey έγραψε ότι η Αυστρία κυβέρνησε την Βοσνία-Ερζεγοβίνη με βασιλή αρχή τη γαλλική ιδέα περί «εκπολιτιστικής αποστολής» και με διάχυτη τη νοοτροπία της δυτικής ανωτερότητας⁴². Ο Vervaeet υπογράμμισε ότι η Αυστροουγγαρία διατυμπάνιζε συνεχώς την εκ-

³⁵ M. Ković, *Zapadnoevropske političke ideje u Srpskom književnom glasniku 1901 - 1915*, Βελιγράδι: Magistarski rad, 2003, 88-109.

³⁶ Јевτιć, *Sarajevski atentat*, 9.

³⁷ Čalić, 21.

³⁸ J. Merriman, *The Dynamite Club - How a Bombing in Fin de Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror*, Νέα Υόρκη: Houghton Mifflin Harcourt, 2009, 215.

³⁹ Јевτιć, *Sarajevski atentat*, 23-24.

⁴⁰ Јевτιć, 'Mlada Bosna', 337.

⁴¹ P. Judson, 'L'Autriche-Hongrie e'tait-elle un empire?', *Annales: Histoire, Sciences sociales* 63, No. 3 (2008), 563-596.

⁴² Okey, vii.

πολιτιστική αποστολή της διότι η αυστριακή κυβέρνηση θεωρούσε την Βοσνία και την Ερζεγοβίνη ως τμήμα της Ανατολής, όπου δεν είχε ακόμα μεταδοθεί ο σύγχρονος πολιτισμός. Επιπλέον, πρόσθεσε ότι το αυστριακό διοικητικό μοντέλο διαμόρφωσε τον σερβικό εθνικισμό και υποστήριξε, επικαλούμενος το παράδειγμα του σημαίνοντα υπέρμαχου του σερβικού εθνικού σκοπού Petar Kočić, ότι ο σερβικός εθνικισμός αυτοπροσδιορίζονταν ως αντιαποικιακός και αντιιμπεριαλιστικός⁴³.

Ο Clemens Rutner ισχυρίστηκε ότι η αυστρουγγρική σκέψη είχε στιγματίσει την Βοσνία και την Ερζεγοβίνη ως «τους άλλους εντός της Ευρώπης» και ότι το καταλληλότερο πλαίσιο για την κατανόηση της αυστριακής διοίκησης είναι τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατίας⁴⁴. Αρκετοί σύγχρονοι ερευνητές έχουν συμφωνήσει ότι η Βοσνία-Ερζεγοβίνη ήταν αποικία, αλλά αυτό που είναι ακόμη σημαντικότερο είναι ότι τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* ήταν πεπεισμένα για αυτό. Ο Boginoje Jevtić σύγκρινε τη Βοσνία με την Ινδία⁴⁵. Ένας άλλος στενός φίλος του Princip έγραψε ότι η Αυστρία είχε χτίσει ένα όμορφο δημαρχείο στο Σαράγεβο για να το δείξει στην υπόλοιπη Ευρώπη, αλλά κανείς δεν γνώριζε ότι πίσω από το νέο δημαρχείο η αυστριακή αστυνομία είχε τοποθετήσει εκατοντάδες κελιά για τους ανυπάκουους υπηκόους⁴⁶. Ένας ανώνυμος συγγραφέας είχε γράψει το 1910 στις σελίδες του *Zora*:

«Η Αυστροουγγαρία ήταν υποχρεωμένη να χρησιμοποιήσει τον ιμπεριαλισμό για διατηρήσει τη θέση της ανάμεσα στις αδελφές της, τις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις. Εντούτοις, η Αυστροουγγαρία δεν διαθέτει το Μονακό της, ούτε Περσία και Ινδία, όπου θα μπορούσε να δημιουργήσει αποικίες. Συνεπώς, έπρεπε να στραφεί στα Βαλκάνια, όπου εγκαθιστά αποικίες και εκμεταλλεύεται τους Νότιους Σλάβους»⁴⁷.

Πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οι αποικίες των διαφόρων αυτοκρατοριών αποτελούν γόνιμο έδαφος για τις ιδέες του αναρχισμού⁴⁸. Ο Dimitrije Mitričinović έγραψε το 1908: «Στην εποχή αυτή της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού όλοι όσοι είναι αισθάνονται σύγχρονοι στα κατα-

⁴³ Vervaeet, 21-22, 75, 76, 288, 289-299.

⁴⁴ C. Ruthner, „Habsburg's Little Orient – A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia and Herzegovina 1878-1918“, 1-7. Διαθέσιμο στο: www.kakanien.ac.at Βλ. επίσης C. Ruthner, “Bosnia – Herzegovina, 1878-918. A Colony of a Multinational Empire”, *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, R. Healy, E. D. Lago, (επιμ.), Νέα Υόρκη: Palgrave 2014, 156-170.

⁴⁵ Jevtić, *Sarajevski atentat*, 18.

⁴⁶ Jevdević, 79.

⁴⁷ S. 'Jugoslovenstvo i socijalna demokratija', *Zora*, Μάρτιος 1910, τόμ. 1, no. 3, 139-140.

⁴⁸ B. Anderson, 'Preface', in: S. Hirsch, L. V. D. Wald, (επιμ.), *Anarchism and Syndicalism in the Colonial and Postcolonial World 1870-1940*, Βοστώνη: Brill 2010, i-xviii.

κτημένα μας εδάφη θεωρούν παράλογο αυτό το αναχρονιστικό καθεστώς»⁴⁹. Αυτός είναι ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας που θα πρέπει να προσεχτεί. Τα χρόνια που διαμόρφωσαν τη συνείδηση των μελών της Νέας Βοσνίας συνέπεσαν με μία εποχή που η μία πολιτική κρίση διαδέχονταν την άλλη⁵⁰. Τα μέλη της Νέας Βοσνίας πίστευαν ότι τα πρόσφατα γεγονότα αποδείκνυαν την αληθινή φύση της Αυστροουγγαρίας ως μίας καταπιεστικής και αυταρχικής αυτοκρατορίας. Αγνοώντας τις υπάρχουσες διεθνείς συνθήκες, η Αυστροουγγαρία αποφάσισε να προσαρτήσει την Βοσνία-Ερζεγοβίνη τον Οκτώβριο του 1908. Η προσάρτηση πυροδότησε ένα κύμα δυσαρέσκειας στις τάξεις των Σέρβων, οι οποίοι πίστευαν ότι ο πόλεμος μεταξύ Αυστρίας και Σερβίας ήταν αναπόφευκτος⁵¹. Ο Borivoje Jevtić έγραψε: «Η προσάρτηση του 1908 αποτελεί ένα σημείο καμπής: σε εκείνο το σημείο δύο γενιές και δύο εποχές διαχωρίστηκαν»⁵². Η βοσνιακή κρίση σηματοδότησε την απαρχή των διεργασιών που προετοίμασε το έδαφος για την αποδοχή της πολιτικής βίας ως νόμιμο μέσο διαμάχης. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1908-1914 τα μέλη της Νέας Βοσνίας αποδέχτηκαν την ιδέα ότι δεν υπήρχε κανένας νόμος ή κανόνας που η Αυστροουγγαρία δεν ήταν πρόθυμη να παραβιάσει για να επιτύχει τους στόχους της. Η βοσνιακή κρίση δεν είχε ακόμη τερματιστεί όταν η λεγόμενη «υπόθεση εσχάτης προδοσίας»⁵³ προέκυψε εις βάρος των Σέρβων πολιτικών στη γειτονική Κροατία. Το Δεκέμβριο του 1909 ξεκίνησε η δίκη του Friedjung στη Βιέννη⁵⁴. Αυτό που σύντομα αποδείχτηκε ήταν ότι η αυστριακή κυβέρνηση είχε σκοπίμως χρησιμοποιήσει πλαστά έγγραφα για να στρέψει την κοινή γνώμη ενάντια στους Σέρβους. Ο Κροάτης Ivo Križević, ο οποίος είχε βοηθήσει τα μέλη της Νέας Βοσνίας στις 28 Ιουνίου, έγραψε ότι

⁴⁹ D. Mitrinović, 'Nacionalno tlo i modernost', *Bosanska vila*, 20. Ιούλιος 1908, no. 20, 306.

⁵⁰ Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι το αυστριακό τηλεσίγραφο που στάλθηκε στη Σερβία στις 23 Ιουλίου 1914, το οποίο οδήγησε εντέλει στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν το τέταρτο τηλεσίγραφο που η Αυστροουγγαρία είχε στείλει στο Βασίλειο της Σερβίας σε διάστημα μόλις έξι ετών. Το πρώτο τηλεσίγραφο στάλθηκε το Μάρτιο του 1909, ενώ το δεύτερο και το τρίτο κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων.

⁵¹ A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria - Hungary*, Σικάγο: University of Chicago Press, 1976, 216-218, 228, 232, 262.

⁵² Jevtić, *Sarajevski atentat*, 5.

⁵³ Κατά τη διάρκεια της «υπόθεσης εσχάτης προδοσίας» του 1909 η αυστριακή κυβέρνηση κατηγορήσε και τελικά καταδίκασε δίχως σημαντικά αποδεικτικά στοιχεία 53 επιφανείς Σέρβους, μέλη του σερβοκροατικού πολιτικού συνασπισμού.

⁵⁴ Η δίκη ξεκίνησε όταν μέλη του σερβοκροατικού συνασπισμού κατηγορήσαν τον Αυστριακό ιστορικό Henrich Friedjung για συκοφαντία. Βασιζόμενος σε ντοκουμέντα από το αυστριακό υπουργείο εξωτερικών ο Friedjung προχώρησε σε πολυάριθμες καταγγελίες ενάντια στο Βασίλειο της Σερβίας και τον σερβοκροατικό συνασπισμό. Βλ. H. Friedjung, 'Österreich - Ungarn und Serbien', *Neue Freie Presse*, 25 Μαρτίου 1909, 2. Αποδείχτηκε σύντομα ότι τα έγγραφα που ο Friedjung χρησιμοποίησε ως τεκμήρια είχαν πλαστογραφηθεί στην αυστριακή πρεσβεία του Βελιγραδίου.

η νεολαία κατάλαβε ότι η Αυστρία, που πρόβαλε τον εαυτό της ως πρότυπο της έννομης διακυβέρνησης, χρησιμοποιούσε πλαστά έγγραφα ενάντια στους «αντιπάλους» της⁵⁵.

Το 1910 έλαβε χώρα η πρώτη δολοφονία στο Σαράγιεβο. Τη μέρα που το βοσνιακό κοινοβούλιο συνήλθε για πρώτη φορά, ο Bogdan Žerajić πυροβόλησε πέντε φορές τον Αυστριακό κυβερνήτη της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, Marijan Vargašanić. Ο Žerajić αυτοκτόνησε με την τελευταία σφαίρα του όπλου του. Η δολοφονία την ημέρα που άνοιξε το κοινοβούλιο ήταν συμβολική. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* αποκαλούσαν την αυστριακή διοίκηση «ψεύτικο κοινοβουλευτισμό». Το δικαίωμα ψήφου ήταν περιορισμένο και εκείνοι που είχαν δικαίωμα να ψηφίσουν επέλεγαν ένα μέρος μόνο των μελών του κοινοβουλίου, ενώ τα υπόλοιπα μέλη διορίζονταν από τον κυβερνήτη. Το διορισμένο από τον αυτοκράτορα υπουργικό συμβούλιο δεν ήταν υπόλογο στο κοινοβούλιο και η Βιέννη μπορούσε να ασκήσει βέτο σε κάθε απόφαση. Οι αυστριακές αρχές επέτρεπαν τη λειτουργία κομμάτων αλλά η ύπαρξή τους ήταν άσκοπη λόγω της αυστηρής λογοκρισίας και της ανύπαρκτης ελευθερίας λόγου⁵⁶. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* πίστευαν ότι αυτό το είδος κοινοβουλευτισμού ήταν απλώς ένα παραβάν για να κρύβεται πίσω από αυτό η καταπιεστική εξουσία⁵⁷. Ένα δημοσιογραφικό άρθρο απεικόνισε το πώς έμοιαζαν οι εκλογές. Ο δημοσιογράφος ονομαζόταν Gavriilo Princip:

«Περίπου οκτώ αστυνομικοί έφτασαν στο εκλογικό τμήμα. Εκτός της βασικής τους αποστολής να εποπτεύουν αυτόν τον "άγριο" λαό, είχαν και μία ακόμη εντολή: να απειλούν και να εξαναγκάζουν τους ανθρώπους να ψηφίζουν τον κυβερνητικό υποψήφιο Vukan K. Χρησιμοποίησαν όλα τα είδη απάτης, απειλούσαν με τόσους πολλούς τρόπους. Όταν ένας άνθρωπος εισέρχονταν στο δωμάτιο ψηφοφορίας, ο αστυνομικός Vojinović τον καλωσόριζε και του πρότεινε να ψηφίσει τον Vukan K»⁵⁸.

Έχοντας αυτό κατά νου, δεν προκαλεί έκπληξη ότι τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* μετέφρασαν και δημοσίευσαν κείμενο που γράφτηκε από τον Αυστριακό αναρχικό Pierre Ramus και έφερε τον τίτλο «Ψεύτικος κοινοβουλευτισμός»⁵⁹. Στο μανιφέστο που ο Gavriilo Princip υποστήριξε δυναμικά⁶⁰, ο Dimitrije Mitrićević είχε γράψει:

«Θεωρούμε ότι κάθε είδους κοινοβουλευτικός αγώνας είναι μάταιος σε μία χώρα χωρίς κοινοβουλευτισμό. Ζητάμε την υποταγή της εκτελεστικής

⁵⁵ Kranjčević, 15.

⁵⁶ Vervaeke, 50-52.

⁵⁷ Parežanin, 77.

⁵⁸ *Mlada Bosna: pisma i prilozii*, 326.

⁵⁹ P. Ramos, 'Laž parlamentarizma', in: *Spomenica Danila Ilića*, 38. Το Pierre Ramos ήταν το συγγραφικό ψευδώνυμο του Αυστριακού αναρχικού Rudolf Großmann.

⁶⁰ D. Ljubibratić, 'Gavriilo Princip', *Gradac*, Τόμ. 175-176-177, 2010, 141.

Η κρίση έφτασε στο αποκορύφωμά της το 1913, όταν ο γενικός διοικητής της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης Oskar Potiorek εισήγαγε «έκτακτα μέτρα». Όλες οι σερβικές οργανώσεις τέθηκαν εκτός νόμου⁶⁸. Η αντίδραση των σπουδαστών ήταν άμεση: το επόμενο πρωί η πλειοψηφία των επιγραφών και πινακίδων στα γερμανικά και ουγγρικά είχαν αφαιρεθεί από το κέντρο του Σαράγεβο⁶⁹. Η Marie Janine Calic είχε παρατηρήσει ότι οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές στην Αυστροουγγαρία γέννησαν μία νέα μορφωμένη εθνική ελίτ που επιζητούσε έναν σημαντικό βαθμό αυτονομίας και ότι η Μοναρχία δεν σκέφτηκε ποτέ σοβαρά να της επιτρέψει την επί ίσοις όροις συμμετοχή στην πολιτική ζωή⁷⁰.

Η Νέα Βοσνία και τα ευρωπαϊκά μοντέλα

Ένας σημαντικός παράγοντας διέφυγε της προσοχής των προηγούμενων ερευνητών της Νέας Βοσνίας. Τα επίπεδα αλφαριθμητισμού στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη ήταν εξαιρετικά χαμηλά. Το 1910 το 88% του πληθυσμού ήταν αναλφάβητο. Παρότι η βασική εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική, μόλις το 18% των παιδιών πήγαινε στο σχολείο⁷¹. Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μόνο τα παιδιά των πλούσιων σερβικών οικογενειών είχαν την οικονομική δυνατότητα να φοιτήσουν στα λύκεια και τα πανεπιστήμια⁷². Αυτό που δεν είναι όμως γνωστό είναι ότι η εν λόγω κατάσταση είχε αρχίσει να αλλάζει την ίδια σχεδόν εποχή με τη βοσνιακή κρίση του 1908. Οι σερβικές οργανώσεις της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης χορηγούσαν νέες υποτροφίες με βασικούς αποδέκτες τα παιδιά αγροτικών οικογενειών⁷³. Η γενιά του Gavrilo Princip ήταν η πρώτη γενιά παιδιών αγροτικής προέλευσης που είχε την ευκαιρία να λάβει ανώτερη εκπαίδευση. Το κυρίαρχο κοινωνικό υπόβαθρο των σπουδαστών άλλαξε εν μία νυκτί.

Η αυστριακή αστυνομία στο Σαράγεβο διενήργησε μία εξονυχιστική έρευνα το 1902 για τις δράσεις των νέων που φοιτούσαν στα λύκεια και τα πανεπιστήμια της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης. Το πόρισμα ήταν ότι δεν υπήρχε κάποια μυστική ή δημόσια πολιτική οργάνωση νέων στη Βοσνία. Αυτό συνέβη το 1902. Η κατάσταση ήταν τελείως διαφορετική το 1914. Πολλές και διαφορετικές αναφορές συγκλίνουν ότι ήδη από το 1912 κάθε λύκειο στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη διέθετε τουλάχιστον μία μυστική οργάνωση

⁶⁸ Čorović, 580. Jevtić, *Sarajevski atentat – sećanja i utisci*, 14.

⁶⁹ Στο ίδιο, 15.

⁷⁰ Čalić, 53.

⁷¹ Okey, 184.

⁷² Kranjčević, 19.

⁷³ Okey, pp. 160, 162. V. Masleša, *Mlada Bosna*, Σαράγεβο: Veselin Masleša, 1990, 104. D. Mastilović, *Između srpstva i jugoslovenstva*, Βελιγράδι: Filip Višnjić, 2012, 110.

σπουδαστών. Τι συνέβη στο μεσοδιάστημα; Αυτό είναι ζήτημα ζωτικής σημασίας, διότι οι σπουδαστές των λυκείων και των πανεπιστημίων ήταν εκείνοι που σχεδίαζαν να σκοτώσουν τον αρχιδούκα.

Η εκπαίδευση έφερε δομικές αλλαγές στη βοσνιακή πολιτική ζωή. Όταν η πρώτη γενιά των ωφελημένων από τις υποτροφίες επέστρεψε σπίτι της από τα πανεπιστήμια, έφερε μαζί της νέα βιβλία και νέες ιδέες. Ο Vladimir Gaćinović κατέθεσε ότι οι Βόσνιοι σπουδαστές περνούσαν τις νύχτες τους διαβάζοντας πολυάριθμα βιβλία για την πολιτική και την ιστορία. Ο ίδιος υποστήριξε: «Όταν οι αγρότες μας επιστρέφουν σπίτι [μετά την αποφοίτηση] είναι διαφορετικοί: κριτικάρουν, είναι λιγότερο υπάκουοι και θέτουν τη βάση για το δημοκρατικό κίνημα»⁷⁴. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της δίκης του Σεπτέμβριο του 1914 ο Αυστριακός κρατικός εισαγγελέας υποστήριξε ότι η ψυχή του Princip ήταν «διεφθαρμένη από κακά βιβλία»⁷⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* που είχαν αρχίσει να μελετούν εκτός της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης καταπιάνονταν κυρίως με την κοινωνιολογία, το δίκαιο, τη λογοτεχνία και την ιστορία. Οι σπουδαστές από τη Βοσνία ήταν ενθουσιασμένοι με τα φιλοσοφικά και λογοτεχνικά βιβλία, ειδικότερα δε με τα πολιτικά και ιστορικά κείμενα. Όπως παρατήρησε ο Βέλγος ιστορικός Stijn Vervaeke, οι εν λόγω σπουδαστές θαύμαζαν τις πτυχές εκείνες του δυτικού πολιτισμού που δεν είχαν γνωρίσει στην αυταρχική και φεουδαρχική πατρίδα τους⁷⁶. Ο Borivoje Jevtić έλαβε επιστολή από φίλο του, ο οποίος σπούδαζε στην Ελβετία και υποστήριξε: «Ο αέρας είναι τόσο διαφορετικός εδώ σε σχέση με την Αυστρία»⁷⁷. Μία από τις συνέπειες της εκπαίδευσης τους ήταν η εμφάνιση μιας συγκεκριμένης λατρείας για το βιβλίο. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* άρχισαν να πιστεύουν ότι τα βιβλία περιείχαν λύσεις για τα προβλήματα και τα διλήμματά τους. Οι νεαροί που είχαν την τύχη να λάβουν υποτροφία για κάποιο πανεπιστήμιο, αισθάνονταν την υποχρέωση να φέρνουν βιβλία, ή να μεταφράζουν διάφορα πολιτικά κείμενα, έτσι ώστε οι άλλοι, οι οποίοι έμειναν στη Βοσνία, να μπορούσαν επίσης να τα διαβάσουν. Τα κείμενα που οι σπουδαστές της Βοσνίας αποφάσισαν να μεταφράσουν είναι δηλωτικά της πολιτικής τους συγκρότησης.

Τα βιβλία εξελίχθηκαν στα πιο πολύτιμα αποκτήματα και οι γνώσεις σχετικά με την ευρωπαϊκή πολιτική και τη λογοτεχνία ήταν απαραίτητες για κάθε νέο που φιλοδοξούσε να μνηθεί στους κύκλους της *Νέας Βοσνίας*. Ο στενός φίλος του Princip και μελλοντικός κάτοχος του βραβείου Νόμπελ Ivo Andrić,

⁷⁴ V. Gaćinović, *Ogledi i pisma*, 81 - 83.

⁷⁵ *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 9.

⁷⁶ Vervaeke, 332.

⁷⁷ *Mlada Bosna: pisma i prilozii*, 76.

έχει καταγράψει αυτή την πραγματικότητα. Ο Αντριέ δήλωσε ότι τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* εκτιμούσαν πάρα πολύ τις φτηνές εκδόσεις που κυκλοφορούσαν στο Μόναχο, τη Βιέννη και τη Λειψία, όπως η *Reclam's Universal Bibliothek*⁷⁸. Πρόσθεσε: «Στα ερειπωμένα και υγρά βοσνιακά σπίτια μας, διαβάσαμε και χάναμε την όρασή μας από της αναθυμιάσεις των λαμπών πετρελαίου»⁷⁹. Αυτή η συγκεκριμένη στάση απέναντι στα βιβλία και την ανάγνωση είναι σχετική λόγω της ετοιμότητας των σπουδαστών από τη Βοσνία να χρησιμοποιούν τις γνώσεις που συλλέγαν από διάφορα βιβλία στις ενέργειές τους. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* διάβαζαν τα βιβλία θεωρώντας ότι ήταν εφικτή η χρησιμοποίηση των γνώσεων που υπήρχαν σε αυτά⁸⁰.

Οι αυστριακές αρχές είχαν παρατηρήσει ότι οι νέοι σπουδαστές ήταν διαφορετικοί σε σχέση με το παρελθόν. Μια επίσημη έκθεση σημείωνε ότι «μια νέα γενιά ωρίμασε και έθεσε την αντιπαλότητα έναντι του νόμιμου κράτους στον πυρήνα των πεποιθήσεών της»⁸¹. Ένας από τους αυστριακούς αξιωματούχους στο Σαράγεβο δήλωσε ότι η νεολαία γινόταν όλο και πιο αντιδραστική και ότι ο φόβος περί των παιδιών (*Angst vor Kinder*) ήταν υπαρκτός⁸². Εμπιστευτική αστυνομική αναφορά του 1912 δήλωσε ότι η νεολαία είναι «απελευθερωμένη από την επιρροή των ηλικιωμένων»⁸³. Η νέα γενιά ήταν πεπεισμένη ότι οι παλιοί και έμπειροι πολιτικοί στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη είναι «ασπόνδυλοι»⁸⁴. Μετά την προσάρτηση της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης ο Σέρβος επίσκοπος στο Σαράγεβο ήταν υποχρεωμένος να προσευχηθεί για τον οίκο των Αψβούργων. Όταν αυτό έγινε για πρώτη φορά, ένας ανώτερος

⁷⁸ P. Palavestra, *Književnost Mlade Bosne*, Βελιγράδι: Institut za književnost i umetnost, 1994, 220.

⁷⁹ Parežanin, 29. Στο Theresienstadt ο Gavriilo Princip είπε στον Martin Papenheim ότι το μεγαλύτερο πρόβλημά του στη φυλακή ήταν ότι δεν μπορούσε πλέον να διαβάσει τίποτα. Στο ίδιο, 200.

⁸⁰ Η επιρροή της ανάγνωσης ιστορικών έργων σχετικά με την αρχαία Ρώμη αποτελεί καλό παράδειγμα για αυτό. Το μέλος της «Νέας Βοσνίας» Drago Radović προέτρεψε τους σπουδαστές να είναι έτοιμοι να θυσιάσουν όπως ο Gaius Mucius Scaevola, προσωπικότητα από την πρώιμη ρωμαϊκή ιστορία και γνωστός για τη γενναιότητα και την προσπάθειά του να σκοτώσει τον βασιλιά των Ετρούσκων Jevđević, 14. Οι μαθητές ενός σχολείου στην Ερζεγοβίνη οργάνωσαν μία διαδήλωση κατά του διευθυντή του σχολείου, εμπνεόμενοι από τη ρωμαϊκή ιστορία. Μετακινήθηκαν λοιπόν από την πόλη σε έναν γειτονικό λόφο και αρνούσαν να επιστρέψουν εκτός κι αν ικανοποιούνταν τα αιτήματά τους. Αποκαλούσαν τις δράσεις τους *Secessio plebis* (=Απόσχιση των Πληβείων), εμπνευσμένοι από γεγονότα της πρώιμης ρωμαϊκής ιστορίας. Parežanin, p. 55.

⁸¹ Dj. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914 -1918*, Μπάνια Λούκα: Nezavisni univerzitet 2011, 231 - 232.

⁸² Ekmečić, 681.

⁸³ Okey, 202.

⁸⁴ Horvat, 97.

αξιωματούχος του αυστριακού αυτοκρατορικού υπουργείου οικονομίας ήταν παρών. Ο τελευταίος σημείωσε:

Όταν ο Επίσκοπος Letica σήκωσε τα χέρια του και προσευχήθηκε για τον Αυτοκράτορα, όλοι οι παρευρισκόμενοι Σέρβοι γονάτισαν εκτός από μία ομάδα νεαρών σπουδαστών, οι οποίοι είχαν παραταχθεί σύμφωνα με την ηλικία τους και οι οποίοι απλά παρέμειναν όρθιοι. Ήταν μικρά παιδιά από το γυμνάσιο του Σαράγεβο⁸⁵.

Ο Gavtilo Princip είπε στον γιατρό Martin Papennheim το 1916 :

Οι παλαιότερες γενιές μας είναι ως επί το πλείστον συντηρητικές, αλλά ο λαός διαθέτει επιθυμεί διακαώς την εθνική απελευθέρωση. Οι παλαιότερες γενιές δεν συμφωνούν με τους νεότερους) ... (μιλούσαν για ελευθερία που έπρεπε να κερδίσουμε νόμιμα από την Αυστρία. Δεν πιστεύαμε σε αυτό το είδος της ελευθερίας⁸⁶.

Ο Princip και οι φίλοι του ήταν πεπεισμένοι ότι η γενιά τους είχε καθήκον να φέρει την αλλαγή. Στο δοκίμιό του *Problem of Generations* ο Γερμανός κοινωνιολόγος Karl Mannheim υπογράμμισε τη σημασία της «συμμετοχής στην κοινή μοίρα» για την οικοδόμηση των διαφόρων γενεών⁸⁷. Το διακριτό κοινωνικό υπόβαθρο, η ηλεκτρισμένη πολιτική κατάσταση και η εκπαίδευση των νέων που κατάγονταν από δουλοπάροικους είχε συγκεκριμένες συνέπειες. Θα συμφωνήσω ότι ο καλύτερος τρόπος για να κατανοήσουμε τη Νέα Βοσνία είναι να την προσεγγίσουμε ως μια νέα γενιά. Πριν τον Mannheim, ο Wilhelm Dilthey έγραψε για την ιδέα περί γενεών. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι «καθοριστικές περιστάσεις» υπήρχαν και προσέφεραν σε διαφορετικά άτομα ένα κάποιο είδος ενότητας⁸⁸. Ο Dilthey πίστευε ότι οι γενιές σχηματίζονται από την κληρονομιά τους, έχουν ημερομηνία γέννησης και διαπλάθονται από την εκπαίδευση. Υποστήριξε ότι οι γενεές έχουν γενεαλογική εμπειρία, γενεαλογική γλώσσα και η δημιουργία τους είναι σημαδεμένη από τη στασιμότητα των προηγούμενων γενεών. Η πολιτιστική κληρονομιά της Νέας Βοσνίας ήταν η δουλοπαροικία των γονιών τους. Ήταν ταυτόχρονα η στασιμότητα της προηγούμενης γενιάς: ο αγώνας της γενιάς των γονιών τους μέσω των διαφόρων αιτημάτων και της συνεργασία με την αυστριακή κυβέρνηση δεν είχε κανένα αποτέλεσμα. Η γενεαλογική εμπειρία της Νέας Βοσνίας αποτελούνταν από τη βοσνιακή κρίση, τη δίκη περί εσχάτης προ-

⁸⁵ P. Palavestra (επιμ.), *Jovan Skerlić u srpskoj književnosti 1877-1977*, Βελιγράδι: Institut za književnost i umetnost, 1980, 175.

⁸⁶ Parežanin, 198.

⁸⁷ K. Mannheim, 'The Problem of Generations', σε *Essays on the Sociology of Knowledge*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul 1952, 76 - 320.

⁸⁸ W. Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung: Lessing, Goethe, Novalis, Hölderlin*, Βερολίνο: Teubner 1922, 268-272, 290.

δοσίας, τις πολυάριθμες συλλήψεις και τα «έκτακτα μέτρα». Δεν ήταν απλώς πιο μορφωμένοι από τους πατέρες τους, αλλά είχε σημασία και ποιο ήταν το είδος αυτής της εκπαίδευσης. Ο Βορίνογε Јевτιć έγραψε για τις διαφορές ανάμεσα σε δύο γενιές:

«Διαφορά μεταξύ πατεράδων και υιών⁸⁹, διαφορά ανάμεσα σε εκείνους που πίστευαν ότι ήταν ανυπάκουοι επειδή είχαν τη σερβική σημαία και γιόρταζαν τον πολιούχο άγιο τους και σε εκείνους οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν με βιβλία γραμμένα από Ρώσους επαναστάτες, κυρίως από τον Herzzen και τον Kropotkin»⁹⁰.

Ο Robin Okey παρατηρήσε ότι η *Νέα Βοσνία* δημιουργήθηκε στο πλαίσιο που διαμορφώθηκε από τον αυστριακό ιμπεριαλισμό, από τη μία πλευρά, και από τον καιροσκοπισμό της παλαιότερης γενιάς, από την άλλη⁹¹. Τα γραπτά των μελών της *Νέας Βοσνίας* στέκονται συχνά στην υποτακτικότητα των γονιών τους. Υποστήριζαν απλώς ότι δεν μπορούσαν να υπομένουν άλλο ένα τέτοιο είδος πολιτικής⁹². Αυτή η σύγκρουση των διαφορετικών γενεών είναι πιο εμφανής στην περίπτωση του δολοφόνου Nedeljko Čabrinović. Μόνο λίγες μέρες πριν ο Franz Ferdinand φτάσει στο Σαράγεβο, όταν ο Princip, ο Čabrinović και οι άλλοι συνωμότες σχεδίαζαν τις λεπτομέρειες της δολοφονίας του, ο πατέρας του Čabrinović αποφάσισε να ακολουθήσει τις οδηγίες των αυστριακών αρχών και να τοποθετήσει την αυστρουγγρική σημαία στο σπίτι του. Ακολούθησε τεράστια οικογενειακή διαμάχη και ο Nedeljko εξαγριώθηκε⁹³.

Από το 1878 έως το 1914, δηλαδή από τη στιγμή που η Αυστροουγγαρία είχε καταλάβει τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη έως το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η σερβική πολιτική ελίτ δεν είχε αλλάξει την πολιτική της τακτική. Κύριος στόχος της ήταν να αγωνιστεί για αυτόνομη Εκκλησία και για ανεξάρτητα σχολεία μέσω των καθιερωμένων μέσων της νόμιμης πολιτικής, μέσω των θεσμικών οργάνων της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας. Όταν η συνεργασία με τις τοπικές αρχές αποδείχθηκε μάταιη, οι σέρβοι πολιτικοί προσπάθησαν να επιτύχουν τους στόχους τους ερχόμενοι σε άμεση επικοινωνία με τον αυτοκράτορα Franz Joseph. Οι Σέρβοι ηγέτες είχαν στείλει τρία μνημόνια στον Franz Joseph (1896, 1897, 1901), δίχως όμως ανταπόκριση⁹⁴. Από τα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα η δυσανεκτή σερβική

⁸⁹ Πρόκειται για μία νύξη στο μυθιστόρημα *Fathers and Sons* του Ivan Turgenev.

⁹⁰ Јевτιć, *Sarajevski atentat – sećanja i utisci*, 9.

⁹¹ Okey, 181.

⁹² Čorović, 608.

⁹³ Pfeffer, 43.

⁹⁴ Για λεπτομέρειες βλ. D. T. Bataković, 'Prelude to Sarajevo: The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878-1914', *Balkanica*, XXVII (1996), 117-155, ειδικά 127-130. Επειδή οι Σέρ-

πολιτική ελίτ στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη άρχισε να απέχει σχεδόν ολοκληρωτικά από την πολιτική ζωή.

Αυτό ήταν το σημείο που η γενιά των μελών της *Νέας Βοσνίας* εισήλθε στον πολιτικό στίβο. Αντιμέτωποι με την αποτυχημένη πολιτική των πατέρων τους, έμειναν χωρίς καμία πολιτική κληρονομιά στρατηγικής που να είχε κάποια πιθανότητα επιτυχίας. Θα ήθελα να υποστηρίξω ότι αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* δεν επέδειξαν σχεδόν κανένα ενδιαφέρον για τις φυσικές επιστήμες κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής τους. Αντιθέτως, σπούδασαν νομικά, κοινωνιολογία, ιστορία και λογοτεχνία. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* ποτέ δεν θέλησαν να διορθώσουν τις ατέλειες της Αυστροουγγαρίας. Στόχος τους ήταν να επιτύχουν την πλήρη εθνική απελευθέρωση και να καταστρέψουν την Αυστροουγγαρία. Πίστευαν ότι αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από κάποιο είδος επανάστασης. Στο περίφημο μανιφέστο του ο Dimitrije Mitrinović έγραψε ότι ο αγώνας μέσω των θεσμών της Αυστροουγγαρίας ήταν μάταιος⁹⁵. Η *Νέα Βοσνία* πίστευε ότι το αυστριακό σύνταγμα χρησίμευσε μόνο για να εξευμενίσει τους ανικανοποίητους και ότι οποιαδήποτε αλλαγή ήταν αδύνατη. Το 1911 ο Veljko Milićević δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Αντί-κοινοβουλευτισμός». Έγραψε: «το λεγόμενο σύνταγμα της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης δεν έχει καμία διαφορά από ένα σπασμένο ρολόι. Λέγεται ρολόι, αλλά αυτό είναι απλά ένα όνομα, δεν κινείται και θα ξεγελάσει όποιον το δει»⁹⁶.

Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* κατανοούσαν τον εθνικισμό ως ένα μέσο για την καταπολέμηση του απολυταρχισμού. Επιπλέον, θεωρούσαν ότι το εθνικό κράτος σήμαινε τη δημιουργία ίσων πολιτών, οι οποίοι θα μπορούσαν να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή⁹⁷. Από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, πίστευαν, όπως ο Jovan Mijusković είχε γράψει, ο εθνικισμός ήταν ένα φαινόμενο όπου «οι άνθρωποι σήκωσαν την πένα τους και άρχισαν να γράφουν τη δική τους βιογραφία». Ο Mijusković πρόσθεσε ότι η εθνική ιδέα του 19ου αιώνα είναι μια πάλη των απλών ανθρώπων που αγωνίζονται με «το σπαθί και το φτερό» για τα δικαιώματά τους. Ισχυρίστηκε: «Εμείς, οι Σέρβοι

βοι πολιτικοί είχαν «ενοχλήσει» τον Αυτοκράτορα, οι Σέρβοι που είχαν υπογράψει μνημόνια υπέστησαν τις συνέπειες. Παραδείγματος χάρη, το σπίτι του Vojislav Šola και ορισμένα καταστήματα κατεδαφίστηκαν, με αφορμή μία παράγραφο του αυστριακού νόμου που προέβλεπε την κατεδάφιση παλιών κτιρίων που μπορούσαν να καταρρεύσουν ή να τραυματίσουν τους πεζούς. Στην πραγματικότητα το σπίτι του Šola ήταν ένα από τα πιο καινούρια στο Σαράγεβο. Για το εν λόγω περιστατικό και περαιτέρω λεπτομέρειες βλ. V. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Βελιγράδι: Geca Kon, 1938.

⁹⁵ *Mlada Bosna – pisma i prilozi*, 296-300.

⁹⁶ V. Milićević, 'Antiparlamentarizam', *Zora*, Μάιος 1911, 2:4 – 5, 147-150.

⁹⁷ Redakcioni odbor, 'Naša riječ', *Zora*, Μάρτιος 1912, 3:1, 2.

και οι Κροάτες, έχουμε δικαίωμα να το κάνουμε αυτό»⁹⁸. Η Αυστροουγγαρία ονομάστηκε «σάπιο κράτος»⁹⁹ το σχέδιο ήταν να «καταστρέψουμε οτιδήποτε είναι σάπιο και παρηκμασμένο»¹⁰⁰. «Να καταστρέψουμε την Αυστρία, να παλέψουμε με αυτήν ως το τέλος, με κάθε διαθέσιμο μέσο) ... (αυτό ήταν το μανιφέστο μας, αυτή ήταν η μόνη πολιτική μας», κατέθεσε ο Parežanin¹⁰¹.

Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* ήθελαν την ελευθερία, η οποία για αυτούς ισοδυναμούσε με την ίδρυση εθνικού κράτους. Στόχος τους ήταν να μάθουν και να ακολουθήσουν τα παραδείγματα άλλων χωρών που αγωνίστηκαν για την ελευθερία τους. Θεωρούσαν ότι ήταν απαραίτητο να μάθουν από τους άλλους τον τρόπο με τον οποίο θα έκαναν επανάσταση. Η *Νέα Βοσνία* δεν ήθελε τίποτα από αυτά που υπήρχαν ήδη στη σύγχρονη πολιτική της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, δεν ήθελαν τίποτα από τους πατέρες τους. Η ιστορία για τη δολοφονία του Σαράγιεβο είναι η ιστορία της μεταφοράς της σύγχρονης ευρωπαϊκής πολιτικής σε μία συγκεκριμένη πολιτιστική και πολιτική περιοχή. Η νέα γενιά των επαναστατών ήθελε να μάθει από τους άλλους, παραβιάζοντας ταυτόχρονα τα όρια του χρόνου και γεωγραφίας. Ο Benedict Anderson έχει επισημάνει αυτά τα φαινόμενα. Απέδειξε ότι οι πολίτες της Κούβας και των Φιλιππίνων διάβαζαν για την ιστορία και την πολιτική, διότι ήθελαν να «μάθουν για το πώς να κάνουν επανάσταση, αντιαποικιοκρατικό και αντιιμπεριαλιστικό αγώνα»¹⁰². Όποτε τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* ταξίδευαν στο εξωτερικό, συλλέγαν βιβλία. Ο Vladimir Gaćinović είχε περιγράψει με τον ακόλουθο τρόπο αυτό που έκανε ο Danilo Ilić στην Ελβετία: «Μάζεψε κάποια ρωσική και γαλλική φιλολογία σχετικά με τα εθνικά και τα εργατικά κινήματα της Ευρώπης και επέστρεψε στη συνέχεια»¹⁰³. Ένας από τους σημαντικότερους ηγέτες της νεολαίας στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη, ο Drago Ljubibratić, κατέθεσε το πόσο δημοφιλής ήταν η ανάγνωση για τους επαναστατικούς αγώνες των άλλων ευρωπαϊκών εθνών. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* θεωρούσαν ήρωες τους επαναστάτες¹⁰⁴. Ο Gavrilo Princip ήταν περήφανος γιατί οι φίλοι του τον αποκαλούσαν Gavriloche, από το όνομα του αγοριού των *Les Misérables* (Άθλιων) που έχασε τη ζωή του στα οδοφράγματα του Παρισιού¹⁰⁵.

⁹⁸ J. Mijušković, 'Naš nacionalizam', *Zora*, Νοέμβριος 1910, 1: 9, 377-380.

⁹⁹ Parežanin, 104-105.

¹⁰⁰ Horvat, 125-126.

¹⁰¹ Parežanin, 32.

¹⁰² B. Anderson, *Under Three Flags: Anarchism and the Anti-Colonial Imagination*, Λονδίνο: Verso, 2005, 2.

¹⁰³ V. Gaćinović, 'Danilo Ilić' in: *Spomenica Danila Ilića*, 80-81.

¹⁰⁴ D. Ljubibratić, 'Bogdan Žerajić', *Gradac*, τχ. 175-176-177, 2010, 125.

¹⁰⁵ Ljubibratić, 'Gavrilo Princip', 138.

Ο Princip ισχυρίστηκε κατά τη διάρκεια της δίκης ότι τα μεγαλύτερα πρότυπα εθνικών απελευθερώσεων ήταν η γερμανική και ιταλική ενοποίηση¹⁰⁶. Ο Giuseppe Mazzini αποτελούσε αναμφίβολα τη σημαντικότερη μορφή που διαμόρφωσε τον εθνικισμό της Νέας Βοσνίας. Ο Princip δήλωσε κατά τη διάρκεια της δίκης του: «Η Σερβία ως ένα ελεύθερο τμήμα των Νότιων Σλάβων έχει το ηθικό καθήκον να βοηθήσει στην ενοποίηση όλων των Νότιων Σλάβων, όπως έκανε το ΠιEMONTE στην Ιταλία»¹⁰⁷. Ο Vasilj Popović έγραψε δύο άρθρα με τίτλο «Ανάσταση της Ιταλίας». Τα άρθρα αυτά δεν είχαν μόνο ιστορικό προσανατολισμό. Η ιταλική εμπειρία αντιμετωπίστηκε ως παράδειγμα και μάθημα. Ο Popović έγραψε ότι η ιταλική ενοποίηση απέδειξε σε όλους «όσους δεν είναι ελεύθεροι και ενωμένοι» ότι πριν από την Ανάσταση έρχεται ο Γολγοθάς. Η ιταλική ενοποίηση δεν ήταν εύκολη, αλλά υπήρχε ο «αιώνιος συνωμότης» Mazzini, του οποίου το όνομα συνδέθηκε με «όλα τα είδη πλοκής»¹⁰⁸.

Ο Johann Gottlieb Fichte αποτέλεσε μια άλλη ισχυρή επιρροή¹⁰⁹. Τα μέλη της Νέας Βοσνίας παραλλήλιζαν συνήθως τις ενέργειές τους με τις δραστηριότητες των γερμανών σπουδαστών του *Burschenschaft*, δηλαδή των σπουδαστικών συλλόγων που δραστηριοποιήθηκαν πριν από τη γερμανική ενοποίηση¹¹⁰. Ο Vasilj Popović είχε γράψει τόσο για την ιταλική όσο και για τη γερμανική ενοποίηση. Δημοσίευσε άρθρο με τίτλο: «Τα πανεπιστήμια της Γερμανίας και ο αγώνας για την ελευθερία και την ενοποίηση της Γερμανίας». Το παραπάνω κείμενο είχε και πάλι το χαρακτήρα μαθήματος. Το ενδιαφέρον της Νέας Βοσνίας για την ευρωπαϊκή ιστορία είχε πρακτικό σκοπό. Ο Popović επεσήμανε τις ομοιότητες μεταξύ της γερμανικής υπόθεσης και της νοτιοσλαβικής περίπτωσης. Ενδιαφερόταν πρωτίστως για τις υποχρεώσεις του ατόμου έναντι της κοινότητας. Ο Popović μετέφρασε τους κανόνες του *Burschenschaft*, οι οποίοι έφεραν την έγκριση και του Fichte. Ένας από αυτούς σημείωνε:

Η πατρίδα είναι πάνω από όλα: ο φοιτητής πρέπει να έχει τη Γερμανία πάνω από οτιδήποτε άλλο και αυτός πρέπει να είναι Γερμανός στο λόγο, στις πράξεις και τη ζωή του», και ότι «το πιο ιερό καθήκον του Γερμανού

¹⁰⁶ *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 83.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, 63.

¹⁰⁸ V. Popović, 'Vaskrs Italije', *Zora*, Ιούλιος 1911, 2:6-7, 245-257.

¹⁰⁹ Čorović, 597; B. Čubrilović, 'Nacionalistička omladina u Bosni i Sarajevski atentat', *Nova*

Evropa, τχ. XI, no.16, 1. Ιούνιος 1925, 487.

¹¹⁰ J. Jovanović, 'Psihologija Sarajevskoga Atentata', *Srpski književni glasnik*, 20: 7, 1. Δεκέμβριος 1926, 532. M. Triva, 'Za nacionalnu individualnost', *Zora*, Νοέμβριος 1910, 1:9, 373.

νέου και φοιτητή είναι ότι πρέπει να γίνει πραγματικός Γερμανός και για μία φορά στη ζωή του να αγωνιστεί για το έθνος και την πατρίδα του¹¹¹.

Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* θεωρούσαν τη Γαλλική Επανάσταση ως το σημαντικότερο γεγονός της ευρωπαϊκής ιστορίας. Πίστευαν ότι η Γαλλική Επανάσταση άλλαξε την Ευρώπη και ότι κληροδότησε στις επόμενες γενιές τα πολύτιμα αγαθά της ελευθερίας και του εθνικού κράτους. Ο Γιουαν Μιζουσκονιέ έγραψε ότι η εθνική ιδέα είναι κάτι νέο, κάτι χαρακτηριστικό για τον 19ο αιώνα¹¹². Η Γαλλική Επανάσταση έγινε το σύμβολο του αγώνα ενάντια στον απολυταρχισμό, καθιστώντας, όπως πίστευε, ίσο τον βασιλιά με τους υπηκόους¹¹³. Η *Νέα Βοσνία* υποστήριξε: «Ακόμα κι αν η εθνική ιδέα φαίνεται παλιά, μπορούμε να μιλάμε ξεκάθαρα για αυτήν μόνο μετά τη Γαλλική Επανάσταση»¹¹⁴. Το πρώτο τεύχος του δημοφιλούς νεανικού περιοδικού *Zora* πρόσφερε συμβολικά τη μετάφραση της *Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* αποδέχτηκαν αυτές τις ιδέες, και κατάλαβε ότι υπάρχουν δικαιώματα που δεν μπορούν να αφαιρεθούν από οποιοδήποτε άτομο, καθώς όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι¹¹⁵. Η *Νέα Βοσνία* αγκάλιασε την ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας. Πίστευε ότι η κυβέρνηση δεν είναι νόμιμη αν δεν αντλεί την εξουσία της από το λαό. Ακολουθούσαν τις ιδέες του Ζαν Ζακ Ρουσσώ που εμπεριέχονται στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, το οποίο οργάνωσε τη σχέση μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, έτσι ώστε η τελευταία να στηρίζει τη νομιμότητά της στα δικαιώματα των ατόμων που την απαρτίζουν. Η κοινωνία είχε ένα όνομα: το έθνος¹¹⁶. Είναι εύκολο να συμπεράνουμε ότι οι συντάκτες του *Zora* γνώριζαν το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*¹¹⁷. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* αποδέχτηκαν με προθυμία τις εν λόγω ιδέες, διότι θεωρούσαν ότι αυτές ταίριαζαν με τους στόχους τους: πρόκειται για ιδέες που κατέστρεφαν την ταξική κοινωνία και την μετέτρεπαν σε κοινωνία ισοπολιτείας¹¹⁸.

Στα επόμενα τεύχη οι συντάκτες του *Zora* δημοσίευσαν το *Υπόμνημα στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*, έργο του Γάλλου ριζοσπάστη πολιτικού Λέον Βουργουίς. Τα μέλη της *Νέας Βοσνίας*

¹¹¹ V. Popović, 'Njemački univerziteti u radu za slobodu i ujedinjenje Njemačke', *Zora*, Μάρτιος 1911, 2:3, 114-119.

¹¹² Mijušković, 'Naš nacionalizam', 377-378.

¹¹³ Redakcioni odbor, 'Naša riječ', 2.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ 'Deklaracija prava čoveka i gradanina', *Zora*, 1:1, 39-40.

¹¹⁶ F. Furet, *Interpreting the French Revolution*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2001, 32.

¹¹⁷ Redakcioni odbor, 'Naša riječ', 2.

¹¹⁸ K. M. Baker, 'Sovereignty', in: *A Critical Dictionary of the French Revolution*, F. Furet, M. Ozouf, (eds.), Κέμπριτζ Μασσ.: Harvard University Press, 844-860.

διάβαζαν προσεκτικά τις παρατηρήσεις του Bourgeois για τον Διαφωτισμό, για τα φυσικά δικαιώματα και για το ότι η Διακήρυξη του 1789 δεν είχε γταφτεί μόνο για τη Γαλλία αλλά για όλη την ανθρωπότητα¹¹⁹. Ο Vladimir Gaćinović μετέφρασε τη Γαλλική Επανάσταση, κείμενο γραμμένο από τον Peter Kropotkin. Ο Gaćinović έγραψε ότι η Γαλλική Επανάσταση είναι «η πιο ευγενής και μεγαλειώδης εποχή της παγκόσμιας ιστορίας»¹²⁰.

Οι πολυάριθμες μεταφράσεις και τα κείμενα της *Νέας Βοσνίας* για τα πολιτικά δικαιώματα συνοδεύονταν σχεδόν πάντα από ένα άλλο θέμα – τι έπρεπε ένα άτομο να πράξει εάν η κυβέρνηση δεν σέβεται τα δικαιώματα των υπηκόων της, καθώς και τι αν η εξουσία δεν πηγάζει από το λαό; Ο Léon Bourgeois υποστήριξε ότι η κατάργηση των βασικών φυσικών δικαιωμάτων είναι έγκλημα που είναι τόσο σοβαρό όσο και ένας φόνος. «Το να μας στερήσετε τα φυσικά δικαιώματά μας είναι εξίσου φρικτό με το να μας αφαιρέσει κάποιος το οξυγόνο»¹²¹. Ένα μεταφρασμένο έγγραφο από τη Γαλλική Επανάσταση υπογράμμισε ότι οι άνθρωποι πρέπει να αγωνίζονται για τα δικαιώματά τους, επειδή «οτιδήποτε προήλθε από τον άνθρωπο, ο άνθρωπος μπορεί να το αλλάξει και να το καταστρέψει) ... (αυτή είναι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας»¹²². Η Γαλλική Επανάσταση δεν έφερε μόνο τις ιδέες αλλά αποτέλεσε και ένα παράδειγμα για το πώς να πολεμήσουν. Ο Gaćinović πίστευε ότι όσοι μελετούν τη γαλλική εμπειρία πρέπει να καταλάβουν ότι «όλα τα καταπιεσμένα έθνη πρέπει να υποφέρουν όλα όσα το γαλλικό έθνος υπέφερε, όλα τους θα πρέπει να έχουν τη δική τους Μεγάλη Επανάσταση) (αυτό θα συμβεί αναπόφευκτα στη σλαβική φυλή μας και σε εμάς, τους Νότιους Σλάβους»¹²³.

Το 1912, οι συντάκτες του *Zora* μετέφρασαν το άρθρο «Δικαίωμα στην επανάσταση» του Βέλγου Emile de Laveleye. Ο Laveleye υποστήριξε ότι «Η εξέγερση, η χρήση βίας κατά του άρχοντα είναι η τελευταία διέξοδος του καταπιεσμένου λαού από την τυραννία. Αν υποθέσουμε ότι οι άνθρωποι δεν είναι ζώα που ο άρχοντας μπορεί να τα μεταχειρίζεται κατά το δοκούν, τότε θα πρέπει να συμφωνήσουμε ότι υπάρχει ένα αποκορύφωμα κακής διακυβέρνησης που οι άνθρωποι δεν είναι υποχρεωμένοι να σέβονται»¹²⁴. Ο Laveleye είχε δώσει πολλά ιστορικά παραδείγματα δίκαιων εξεγέρσεων¹²⁵. Το

¹¹⁹ L. Buržoa, A. Meten, 'Komentar deklaracija prava čoveka i građanina 1789', *Zora*, Ιούνιος - Ιούλιος 1910, 1: 6-7, 250-253.

¹²⁰ P. Kropotkin, 'Francuska revolucija', *Zora*, Απρίλιος - Μάιος 1910, 1:4-5, 166.

¹²¹ Buržoa, Meten, 'Komentar Deklaracije prava čoveka' 253.

¹²² L. Buržoa, A. Meten, 'Komentar Deklaracije prava čoveka i građanina 1789', *Zora*, Οκτώβριος, 1910, 1:8, 340.

¹²³ P. Kropotkin, 'Francuska revolucija', 166.

¹²⁴ E. De Laveleye, 'Pravo na ustanak', *Zora*, 3:4, 172-176.

¹²⁵ Στο ίδιο.

θέμα των εξεγέρσεων και των επαναστάσεων ήταν ελκυστικό για τα μέλη της *Νέας Βοσνίας*. Ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους διάβαζαν τον Émile Zola¹²⁶. Οι Βόσνιοι σπουδαστές πίστευαν ότι η εμπειρία των άλλων ευρωπαϊκών εθνών αποδείκνυε ότι ο αγώνας για την ελευθερία δύσκολα μπορούσε να τελεσφορήσει δίχως να χυθεί αίμα¹²⁷. Η *Νέα Βοσνία* έδειξε ενδιαφέρον για την νομική πτυχή των επαναστάσεων, καθώς επίσης και για λογοτεχνικά βιβλία με θέμα την επανάσταση¹²⁸. Τα πνευματικά αυτά μοντέλα ώθησαν τη *Νέα Βοσνία* αργά αλλά σταθερά στη χρήση βίας¹²⁹.

Πριν από το 1914 ο Johann Most ήταν ένας από τους πλέον διάσημους συνηγόρους της «προπαγάνδας των πράξεων» και της χρήσης βίας κατά των τυράννων¹³⁰. Παρότι δεν υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ του Most και του Princip, γνωρίζουμε ότι ο τελευταίος διάβαζε το βιεννέζικο αναρχικό περιοδικό το *Wohlstand für Alle*, όπου προσεγγίζονταν τακτικά οι ιδέες του Most¹³¹. Κατά τη διάρκεια της δίκης ο Čabrinović είπε ότι «οι αναρχικοί δεν σέβονται κανένα νόμο και ο ίδιος θεωρεί καθήκον του να πάρει εκδίκηση»¹³². Ο Danilo Ilić μετάφρασε το *Παρισινή κομμούνια και η ιδέα του κράτους* του Bakunin. Τα γραπτά του Bakunin ενέπνευσαν τα μέλη της *Νέας Βοσνίας* να πιστέψουν στον ιδεαλιστικό νέο κόσμο της ελευθερίας και της αλληλεγγύης, που θα μπορούσε να δημιουργηθεί μετά την επανάσταση¹³³. Ο Milos Vidaković έγραψε ότι η γενιά του:

θα πέσει με τιμή και ηρωισμό ή θα ουρλιάξει μετά την τελική νίκη... Πρέπει να είμαστε ενθουσιώδεις, ανόητοι, έτοιμοι να πέσουμε με ηρωικό φρόνημα για όσους θυσιάζονται προς όφελος των επόμενων γενεών. Ο στόχος της

¹²⁶ *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 30. Tartaglia, 13.

¹²⁷ Bartulović, 15' Čalić, 77.

¹²⁸ 'Politički pregled - ozbiljnost političke situacije', *Zora*, 3:1, Μάρτιος 1910, 36' Vučković, 9.

¹²⁹ P. Kropotkin, 'Zapisi revolucionara', *Zora*, Νοέμβριος 1911, 2:9, 400' S. Vincent, 'Visions of Stateless society', σε G. S. Jones, G. Clayes (επιμ.), *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press 2013, 475' Jevdević, 13, 24' Ljubibratić, 'Bogdan Žerajić', 125' *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 30' Čorović, 596.

¹³⁰ G. Clayes, C. Lattek, 'Radicalism, Republicanism and Revolutionism: From the Principles of '89 to the origins of modern terrorism', σε G. S. Jones, G. Clayes (επιμ.), *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press 2013, 245.

¹³¹ Ljubibratić, 'Gavrilo Princip', 151' ο Danilo Ilić είχε μεταφράσει κείμενα του αναρχικού δημοσιογράφου Pierre Ramus. Popović, 37.

¹³² *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 41.

¹³³ M. Bakunjin, 'Pariška komuna i ideja države', in: *Spomenica Danila Ilića*, Štamparija Petra Gakovića, Sarajevo, 1922, 23.

μεθυσμένης από τις ιδέες μας νεολαίας είναι ο ριζοσπαστικός αγώνας μέχρι θανάτου¹³⁴.

Η ροπή προς τη βία και η ιδέα περί μαρτυρίου αποτελούσαν παράγωγα της λογοτεχνίας που διάβαζαν τα μέλη της Νέας Βοσνίας. Όπως ακριβώς οι Ρώσοι συνωμότες και δολοφόνοι έτσι και οι Νέοι Βόσνιοι συζητούσαν και έγραφαν για τις δολοφονίες στην ευρωπαϊκή ιστορία¹³⁵. Αυτό που θα ήθελα να επισημάνω είναι ότι η Νέα Βοσνία ενσωμάτωσε τα αντλημένα από τη σχετική λογοτεχνία φανταστικά και υπαρκτά μοντέλα στη δική της πραγματικότητα. Αυτό ισχύει τόσο για τη δολοφονία όσο και για το μαρτύριο. Το μυθιστόρημα *Τι να κάνουμε;* του Nikolay Chernyshevsky ήταν ένα από τα αγαπημένα βιβλία της Νέας Βοσνίας¹³⁶. Ο Vladimir Gaćinović έγραψε: «Διαβάσαμε με πολύ μεγάλη αγάπη το *Τι να κάνουμε;* σταματούσαμε μόνο για να θαυμάσουμε τη συγκλονιστική ασκητική μορφή του Rahmeton»¹³⁷. «Λόγω του Rahmeton αγαπήσαμε παράφορα τη Νέα Ρωσία», πρόσθεσε ο Gaćinović¹³⁸. Η Νέα Ρωσία ήταν ένα μανιφέστο του Petr Grigorievich Zaichnevskii, ο οποίος σημείωσε ότι είχε μελετήσει την ιστορία της δυτικής Ευρώπης και ήταν πεπεισμένος ότι στη Ρωσία έπρεπε να χυθεί ακόμη περισσότερο αίμα σε σχέση με όσο είχαν χύσει οι Γακωβίνοι κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Zaichkowski έγραψε ότι το μόνο μέλλον είναι: «Η επανάσταση, μία επανάσταση αιματηρή και αδυσώπητη που θα αλλάξει δραστικά τα πάντα, όλα τα θεμέλια της σύγχρονης κοινωνίας, και που θα καταστρέψει τους υποστηρικτές της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων»¹³⁹.

Ο Miloš Vidakonić έγραψε ότι ο στόχος της νέας γενιάς ήταν να ξεκινήσει έναν «ριζοσπαστικό αγώνα μέχρι εσχάτων»¹⁴⁰. Ο χαρακτήρας του Chernyshevsky, Rakhmeton, αποτελούσε πρότυπο, καθώς δεν έπινε, δεν χρειαζόταν ξεκούραση, δεν ενδιαφερόταν για τις γυναίκες κοιμόταν σε κρεβάτι με καρφιά¹⁴¹. Διέθετε «υποδειγματική φήμη»¹⁴². Ο ασκητισμός και η βία ήταν επίσης εμπνευσμένα από τον Sergey Nechayev. Πίστευε ότι: «Η επανά-

¹³⁴ Palavestra, 137.

¹³⁵ C. Verhoeven, *The Odd Man Karakozov – Imperial Russia Modernity and the Birth of Terrorism*, Ithaca-London: Cornell University Press, 57-58' *Mlada Bosna – pisma i prilozhi*, 280.

¹³⁶ Jevdević, p. 24; K. Krajšumović, 'U prvom razredu Preparandije 1908' σε *Spomenica Danila Ilića*, 82; Ljubibratić, 'Gavrilo Princip', 151.

¹³⁷ V. Gaćinović, *Ogledi i pisma*, 91. Βλ. επίσης Verhoeven, 39-66.

¹³⁸ V. Gaćinović, *Ogledi i pisma*, 91.

¹³⁹ Verhoeven, 94. P. G. Zaičnevski, 'Mlada Rusija', in: *Planirana revolucija*, L. Perović, (επιμ.), Βελιγράδι: BIGZ, 1988, 162.

¹⁴⁰ Parežanin, 51.

¹⁴¹ A. M. Drozd, *Chernyshevskii's What Is to Be Done? – A Reevaluation*, Northwestern University Press, Chicago, 2001, 113, 120.

¹⁴² Ćorović, 622.

σταση γνωρίζει μόνο μία επιστήμη – την καταστροφή... Κατά τη διάρκεια της ημέρας και της νύχτας μπορεί να έχει μόνο μία σκέψη, έναν σκοπό: την ανελέητη καταστροφή»¹⁴³. Η επιρροή του Nechayev είναι εύκολα αντιληπτή στο άρθρο *Onima koji dolaze* (Για εκείνους που έρχονται)¹⁴⁴ του Gaćinović.

Οι συναντήσεις και οι συζητήσεις των μελών της *Νέας Βοσνίας* ήταν μυστικές στα πρότυπα που είχε θέσει η ρωσική λογοτεχνία¹⁴⁵. Σε μικρούς κύκλους, οργανωμένους σύμφωνα με το ρωσικό παράδειγμα¹⁴⁶, οι Νέοι Βόσνιοι διάβαζαν για τις δολοφονίες στη Ρωσία, σχετικά με τον «ηρωισμό της Sorhija Perovskaya», η οποία είχε συμμετάσχει στη δολοφονία του ρώσου Τσάρου Αλέξανδρου Β΄ το 1881¹⁴⁷. Το βράδυ πριν τη δολοφονία ο Princip διάβασε τον αγαπημένο του Peter Korotkin¹⁴⁸. Τα βιβλία προσφέραν μαθήματα. Ο Drago Ljubibratić κατέθεσε τα εξής:

*Διαβάζαμε έργα Ρώσων συγγραφέων που ήταν γεμάτα με επαναστατικούς χαρακτήρες. Αυτό μας ώθησε να διαβάσουμε για τη ρωσική τρομοκρατία, τις δολοφονίες και τον επαναστατικό αγώνα. Τίποτα δεν ακουγόταν πιο μαγικό για εμάς από τις λέξεις "επανάσταση", "δολοφονία" και "χτύπημα"*¹⁴⁹.

Ο Čabrinović δήλωσε κατά τη διάρκεια της δίκης: «Ο Χριστός είπε ότι αν κάποιος ρίξει μια πέτρα σε σας, τότε θα πρέπει εσείς να του προσφέρετε άρτο», προσθέτοντας ότι μετά από πολλά δεινά ο ίδιος πίστευε ότι αν κάποιος ρίξει μια πέτρα σε σας θα έπρεπε να ρίξετε δύο πέτρες σε αυτόν¹⁵⁰. Προσδιόρισε τα πιστεύω του:

*Υποστηρίζω την ιδέα του ριζοσπαστικού αναρχισμού ότι θα πρέπει να καταστρέψουμε προκειμένου να εισάγουμε ένα διαφορετικό, πιο φιλελεύθερο σύστημα. Μισώ όλους εκείνους τους εκπρόσωπους του λεγόμενου συνταγματικού συστήματος, όχι ως προσωπικότητες, αλλά ως εκπρόσωπους της κυβέρνησης που καταπιέζει όλους τους ανθρώπους*¹⁵¹.

Επίλογος

Οι ειδήσεις για τη δολοφονία στο Σαράγεβο εξαπλώθηκαν γρήγορα σε όλη την Ευρώπη. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι ο Αρχιδούκας Franz Ferdinand δεν τέθηκε στο στόχαστρο της Νέας Βοσνίας λόγω του χαρα-

¹⁴³ G. Clayes, C. Lattek, 'Radicalism, Republicanism and Revolutionism', 241.

¹⁴⁴ V. Gaćinović, 'Onima koji dolaze', σε *Mlada Bosna: pisma i prilozii*.

¹⁴⁵ B. Jeftić, 'Vladimir Gaćinović u Sarajevu', in: *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, 101.

¹⁴⁶ Jevtić, *Sarajevski atentat – sećanja i utisci*, 6-7.

¹⁴⁷ Kaluderović, 93.

¹⁴⁸ *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 82' Parežanin, 197.

¹⁴⁹ Ljubibratić, 'Gavrilo Princip', 138.

¹⁵⁰ *Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške*, 354.

¹⁵¹ Pfeffer, 41.

κτήρα ή της πολιτικής του. Έγινε στόχος ως διάδοχος του θρόνου των Αψβούργων και ως εκπρόσωπος της άρχουσας τάξης. Στόχος δεν ήταν ο Franz Ferdinand ως προσωπικότητα αλλά ως Αρχιδούκας και διάδοχος του στέμματος. Έχω προσπαθήσει να υποστηρίξω ότι η δολοφονία στο Σαράγεβο δεν ήταν τυχαία. Η πολιτική βία ήταν αποτέλεσμα των επιρροών των πνευματικών μοντέλων, των οποίων οι ιδέες ενσωματώθηκαν στα συγκεκριμένα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά πλαίσια της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Απογοητευμένα από την πολιτική των πατέρων τους, τα μέλη της *Νέας Βοσνίας*, σπουδαστές του λυκείου και του πανεπιστημίου, στράφηκαν στην ευρωπαϊκή εμπειρία, η οποία θεωρήθηκε πρότυπο και οδηγός δράσης. Η δολοφονία ήταν ένα λογικό και δικαιολογημένο αγωνιστικό εργαλείο εντός ενός τέτοιου πνευματικού κλίματος.

Bibliography:

- B. Anderson, 'Preface', σε S. Hirsch, L. V. D. Wald, (επιμ.), *Anarchism and Syndicalism in the Colonial and Postcolonial World 1870 – 1940*, Βοστώνη: Brill 2010.
- B. Anderson, *Under Three Flags: Anarchism and the Anti-Colonial Imagination*, Λονδίνο: Verso 2005.
- J. M. Baernreither, *Fragments of a Political Diary*, Λονδίνο: Macmillan 1930.
- K. M. Baker, 'Sovereignty', σε F. Furet, M. Ozouf, (επιμ.), *A Critical Dictionary of the French Revolution*, Κέμπριτζ: Harvard University Press 1989.
- M. Bakunjin, 'Pariška komuna i ideja države' [Η παρισινή Κομμούνια και η Ιδέα του Κράτους], in: *Spomenica Danila Ilića* [Απομνημονεύματα του Danilo Ilić], Σαράγεβο: Štamparija Petra Gakovića 1922.
- N. Bartulović, *Od revolucionarne omladine do ORJUNE – istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta* [Από την Επαναστατική Νεολαία στην ORJUNE – Ιστορία των Γιουγκοσλαβικών Νεολαϊστικών Κινήματων], Σπλίτ: Direktorijum ORJUNE 1925.
- D. T. Bataković, 'Prelude to Sarajevo: The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878 – 1914', *Balkanica*, XXVII, 1996, 117 – 155.
- L. Buržo, A. Meten, 'Komentar deklaracija prava čoveka i građanina 1789' [Σχόλιο πάνω στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη], *Zora* [Η Αυγή], Ιούνιος - Ιούλιος 1910, Τόμ. 1, No. 6-7.
- L. Buržo, A. Meten, 'Komentar deklaracija prava čoveka i građanina 1789' [Σχόλιο πάνω στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη], *Zora* [Η Αυγή], Οκτώβριος, 1910, Τόμ. 1, No. 8.
- G. Clayes, C. Lattek, 'Radicalism, Republicanism and Revolutionism: From the Principles of '89 to the origins of modern terrorism', σε G. S. Jones, G. Clayes (επιμ.), *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press 2013.
- V. Čorović, *Odnosi Srbije i Austro – Ugarske u 20. veku* [Σερβία και Αυστρο-ουγγαρία στον 20^ο αιώνα], Βελιγράδι: Biblioteka grada Beograda 1992.
- B. Čubrilo, 'Nacionalistička omladina u Bosni i Sarajevski atentat' [Εθνικιστική Νεολαία στη Βοσνία και η Δολοφονία του Σαράγεβο], *Nova Evropa* [New Europe], Τόμ. XI, No. 16, 1. jun 1925.
- W. Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung: Lessing, Goethe, Novalis, Hölderlin*, Βερολίνο: Teubner 1922.
- A. M. Drozd, *Chernyshevskii's What Is to Be Done? – A Reevaluation*, Σικάγο: Northwestern University Press 2001.
- J. Horvat, *Pobuna omladine 1911 – 1914* [Η Επανάσταση της Νεολαίας, 1911 - 1914], Ζάγκρεμπ: SKD Prosvjeta Gordogan 2006.
- M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790 – 1918* [Η Δημιουργία της Γιουγκοσλαβίας, 1790 - 1918], τόμ. II, Βελιγράδι: Prosveta 1989.
- H. Friedjung, 'Österreich – Ungarn und Serbien', *Neue Freie Presse*, 25 Μαρτίου 1909.
- F. Furet, *Interpreting the French Revolution*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press 2001.

- D. Gajević, *Jugoslovenstvo izmedju stvarnosti i iluzija: ideja jugoslovenstva u književnosti početkom XX veka* [Η Γιουγκοσλαβική Ιδέα μετά Πραγματικότητας και Ψευδαισθήσεων στη Λογοτεχνία των αρχών του 20^{ου} αιώνα], Βελιγράδι: Prosveta 1985.
- V. Gaćinović, *Ogledi i pisma* [Περίληψεις και Επιστολές], Σαράγεβο: Svjetlost 1956.
- M. Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* [Ιστορία της Γιουγκοσλαβίας στον 20^ο αιώνα], Βελιγράδι: Clio 2013
- D. Jevđević, *Sarajevski zaverenici – Vidovdan 1914* [Οι συνομώτες του Σαράγεβο – Ημέρα του Αγίου Βίτο του 1914], Ρώμη: Samostalno izdanje 1953.
- B. Jevtić, 'Mlada Bosna' [Νέα Βοσνία], in: *Bosanska vila* [Βόσνια Νεράιδα], Σαράγεβο, 30 Δεκεμβρίου 1913.
- B. Jevtić, *Sarajevski atentat – sećanja i utisci* [Η δολοφονία του Σαράγεβο– Μνήμες και Εντυπώσεις], Σαράγεβο: Štamparija Petra Gakovića 1921
- J. Jovanović, 'Psihologija Sarajevskoga Atentata' [Η ψυχολογία της δολοφονίας του Σαράγεβο], *Srpski književni glasnik* [Σερβικός Λογοτεχνικός Αγγελιοφόρος], Τόμ. 20, No. 7, 1. Δεκέμβριος 1926.
- P. Judson, *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire*, Αν Άρμπορ: University of Michigan Press 1996.
- P. Judson, "L'Autriche-Hongrie e'tait-elle un empire?", *Annales: Histoire, Sciences sociales* 63:3 (2008) 563–596.
- M. Kašanin, 'Tri književna naraštaja' [Τρεις Λογοτεχνικές Γενιές], *Letopis matice srpske* [Chronicle of Matica Srpska], τχ. 321, Νόβι Σαντ, 1929.
- K. Klark, *Mesečari – kako je Evropa krenula u rat 1914* [Υπνοβάτες – Πως η Ευρώπη πήγε στον Πόλεμο το 1914], Σμεντέροβο: Heliks, 2015.
- M. Ković, *Zapadnoevropske političke ideje u Srpskom književnom glasniku 1901 – 1915* [Δυτικές Πολιτικές Ιδέες στον Σερβικό Λογοτεχνικό Αγγελιοφόρο 1901 – 1915], Βελιγράδι: Magistarski rad 2003.
- T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Herzegovini 1882 – 1903* [Το Kalaj Rule στη Βοσνία - Ερζεγοβίνη 1882 - 1903], Σαράγεβο: Veselin Masleša 1987.
- I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu* [Μνήμες ενός συμμετέχοντα στη Δολοφονία του Σαράγεβο], Σαράγεβο: Svjetlost 1954
- P. Kropotkin, 'Francuska revolucija' [Γαλλική Επανάσταση], *Zora* [Η Αυγή], Απρίλιος – Μάιος 1910, τχ. 1, No. 4-5.
- P. Kropotkin, 'Zapisi revolucionara' [Notes of a Revolutionary], *Zora* [Η Αυγή], Νοέμβριος 1911, τχ. 2, No. 9.
- T. Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878 – 1918* [Το Σαράγεβο κάτω από την Αυτρο-ουγγρική κυριαρχία, 1878-1918], Σαράγεβο: Muzej grada 1960.
- E. De Laveleye, 'Pravo na ustanak' [Το δικαίωμα να Επαναστατείς], *Zora* [Η Αυγή], Δεκέμβριος τχ. 3, No. 4.
- D. Ljubibratić, *Gavrilo Princip* [Gavrilo Princip], Βελιγράδι: Nolit 1959
- D. Ljubibratić, *Vladimir Gaćinović* [Vladimir Gaćinović], Βελιγράδι: Nolit 1961.
- K. Mannheim, *Essays on the Sociology of Knowledge*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1952.
- V. Masleša, *Mlada Bosna* [Νέα Βοσνία], Σαράγεβο: Veselin Masleša 1990.

- D. Mastilović, *Između srpstva i jugoslovenstva* [Μεταξύ Σερβικών και Γιουγκοσλαβικών Ιδεών], Βελιγράδι: Filip Višnjić 2012.
- J. Merriman, *The Dynamite Club – How a Bombing in Fin de Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror*, Νέα Υόρκη: Houghton Mifflin Harcourt 2009.
- J. Mijušković, 'Naš nacionalizam' [Ο δικός μας Εθνικισμός], *Zora* [Η Αυγή], Νοέμβριος 1910, τόμ. 1, No. 9.
- Dj. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918* [Οι πολιτικές του πολέμου της Αυστρο-ουγγαρίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη 1914-1918], *Nezavisni univerzitet*, Μπάνια Λούκα, 2011.
- V. Milićević, 'Antiparlamentarizam' [Αντι-κοινοβουλευτισμός], *Zora* [Η Αυγή], Μάιος 1911, τόμ. 2, No. 4-5.
- D. Mitrinović, *Sabrana dela* [Επιλεκτα Έργα] I – III, Σαράγεβο: Svjetlost 1990.
- D. Mitrinović, 'Nacionalno tlo i modernost' [Εθνικό Έδαφος και Μοντερνισμός], *Bosanska vila* [Bosnian Fairy], 20 Ιουλίου 1908, No. 20.
- Mlada Bosna – pisma i prilozi* [Νέα Βοσνία: Γράμματα και Συνεισφορές], επιμέλεια V. Bogićević, Σαράγεβο: Svijelost 1954.
- R. Okey, *Taming Balkan Nationalism – The Hapsburg 'Civilizing' Mission in Bosnia 1878 - 1914*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2007.
- Optužnica i obrazloženje protiv Gavrila Principa i drugova radi atentata na Njeg. c. i kr. Visosti prestolonasljednika Nadvojvode Franje Ferdinanda i visoke mu supruge* [Κατηγορητήριο και Εξήγηση εναντίον του Gavrilo Princip και των φίλων του εξαιτίας της δολοφονίας της αυτού βασιλικής υψηλότητας Αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου και της συζύγου του], Σαράγεβο: Knjižara D. & A. Kajan 1914.
- A. Mombauer (επιμ.), *The Origins of the First World War – Diplomatic and Military Documents*, Μάντσεστερ: Manchester University Press 2013.
- Österreich-Ungarns Aussenpolitik: von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, band VIII, σε L. Bittner, H. Übersberger, (επιμ.), *Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst*, Βιέννη-Λειψία, 1930.
- P. Palavestra, *Književnost Mlade Bosne* [Λογοτεχνικά Έργα στη Νέα Βοσνία], Institut za književnost i umetnost, Βελιγράδι, 1994.
- M. Papenheim, *Gavrilo Princip's Bekenntnisse: ein geschichtlicher Beitrag zur Vorgeschichte des Attentates von Sarajevo*, Βιέννη: R. Lechner & Sohn 1926.
- R. Parežanin, *Gavrilo Princip u Beogradu* [Ο Gavrilo Princip στο Βελιγράδι], Βελιγράδι: Catena Mundi 2013
- L. Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu* [Ερευνώντας την Δολοφονία του Σαράγεβο], Ζάγκρεμπ: Nova Europa 1938.
- 'Politički pregled – ozbiljnost političke situacije' [Πολιτική Σύνοψη – Η σοβαρότητα της πολιτικής κατάστασης], *Zora* [Η Αυγή], Μάρτιος 1910, τόμ. 3, No. 1.
- C. Dj. Popović, *Sarajevski Vidovdan 1914 – doživljaji i sećanja*, [Η μέρα του Αγίου Βίτου στο Σαράγεβο το 1914 – Εμπειρίες και Μνήμες] Βελιγράδι: Prosveta 1969,
- V. Popović, 'Vaskrs Italije' [Η Ανάσταση της Ιταλίας], *Zora* [Η Αυγή], Ιούλιος 1911, τόμ. 2, No. 6-7.

- V. Popović, 'Njemački univerziteti u radu za slobodu i ujedinjenje Njemačke' [Γερμανικά Πανεπιστήμια σε Δράσεις για την Ελευθερία και την Ενοποίηση της Γερμανίας], *Zora* [Η Αυγή], Μάρτιος 1911, τόμ. 2, No. 3.
- C. Verhoeven, *The Odd Man Karakozov – Imperial Russia Modernity and the Birth of Terrorism*, Ithaca, Λονδίνο: Cornell University Press 2009.
- Redakcioni odbor, 'Naša riječ' [Η λέξη μας], *Zora* [Η Αυγή], Μάρτιος 1912, τόμ. 3, No. 1.
- D. M. McMahon, S. Moyn, (επιμ.), *Rethinking Modern European Intellectual History*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2014.
- C. Ruthner, „Habsburg’s Little Orient – A Post/Collonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia and Herzegovina 1878 – 1918“. Available at: www.kakanien.ac.at
- C. Ruthner, "Bosnia – Herzegovina, 1878 – 1918. A Colony of a Multinational Empire", σε R. Healy, E. D. Lago, (επιμ.), *The Shadow of Colonialism on Europe’s Modern Past*, Νέα Υόρκη: Palgrave 2014.
- S. "Jugoslovenstvo i socijalna demokratija" [Η Γιουγκοσλαβική Ιδέα και η Σοσιαλδημοκρατία], *Zora* [Η Αυγή], Μάρτιος 1910, τόμ. 1, No. 3.
- Sarajevski atentat - izvorne stenografske beleške sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*, [Η Δολοφονία του Σαράγεβο – Οι Επίσημες στενογραφημένες σημειώσεις από την κύρια δίκη εναντίον του Gavrilo Princip και των συντρόφων του] επιμέλεια V. Bogićević, Σαράγεβο: Državni arhiv 1954.
- Jovan Skerlić u srpskoj književnosti 1877-1977* [Ο Jovan Skerlić στη σερβική λογοτεχνία 1877 - 1977], επιμέλεια P. Palavestra, Βελιγράδι: Institut za književnost i umetnost 1980.
- V. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom* [Η Βοσνία- Ερζεγοβίνη κάτω από Αυστρο-ουγγρική κυριαρχία], Βελιγράδι: Geca Kon 1938.
- P. Slijepčević, *Sabrana dela* [Συλλογή Έργων] I – VIII, Μπάνια Λούκα – Βελιγράδι: Akademija nauka i umetnosti Republike Srpske, Svet knjige 2013.
- P. Slijepčević, 'Omladina i Sarajevski atentat' [Η νεολαία και η Δολοφονία του Σαράγεβο], *Nova Evropa* [New Europe], τόμ. XI, No. 18, 21 Ιουλίου 1925.
- A. Sked, *The Decline and Fall of the Hapsburg Empire 1815 - 1918*, Λονδίνο: Longman 1989.
- Spomenica Vladimira Gaćinovića* [Απομνημονεύματα του Vladimir Gaćinović], Σαράγεβο: Izdali prijatelji i drugovi 1921.
- Spomenica Danila Ilića* [Απομνημονεύματα του of Danilo Ilić], Štamparija Petra Gakovića, Σαράγεβο 1922.
- O. Tartaglia, *Veleizdajnik – moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla* [Προδότης – Οι θύμησές μου από τον Αγώνα εναντίον του Μαυροκίτρινου Αετού], Ζάγκρεμπ: Samostalno izdanje 1928
- A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809 – 1918: A History of the Austrian Empire and Austria - Hungary*, Σικάγο: University of Chicago Press, 1976.
- M. Triva, 'Za nacionalnu individualnost' [Για την Εθνική Ατομικότητα], *Zora* [Η Αυγή], Νοέμβριος 1910, τόμ. 1, No. 9.

- S. Vincent, 'Visions of Stateless society', σε G. S. Jones, G. Clayes (επιμ.), *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press 2013.
- S. Vervaeet, *Centar i periferija u Austro – Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878 do 1918 na primjeru književnih tekstova* [Κέντρο και Περιφέρεια στην Αυστρο-ουγγαρία: δυναμικές της δημιουργίας εθνικών ταυτοτήτων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη από το 1878 μέχρι το 1918 στα λογοτεχνικά κείμενα], Σαράγεβο: Dobra knjiga 2013.
- Zadaća omladine u narodnoj borbi“ [“Οι σκοποί της Νεολαίας στον Εθνικό Αγώνα”], *Val* [Το Κύμα], τόμ. 1, No. 1, 1912.
- P. G. Zaičnjevski, 'Mlada Rusija', σε], L. Perović, (επιμ.), *Planirana revolucija* [Σχεδιασμένη Επανάσταση], Βελιγράδι: BIGZ, 1988.
- R. Zisler, *Kako sam Branio Principa i drugove 1914. godine* [Πως υπερασπίστηκα τον Πριντσίπ και τους συντρόφους του], J Λιουμπλιάνα: ugoslavanska tiskarna 1937.